

Др. ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ

**НАРОДООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ И РЕВОЛУЦИЈА  
НА КЊАЖЕВАЧКОМ ПОДРУЧЈУ 1943. — 1945. ГОДИНЕ**

**РАЗМАХ НОР-а НА ПОДРУЧЈУ ТОКОМ 1943. ГОДИНЕ**

**Поступни развој НОР-а до јунских партијских конференција  
1943. године**

Од почетка 1943. године у књажевачком подручју запажен је извешан пораст активности и снаге ослободилачког покрета. Тај пораст је био лаган, али константан што илуструје низ акција не нарочито упадљивих али смишљених и чешћих у односу на деловање снага покрета и конкретно Тимочког одреда (чете) протекле јесени. Уствари, од почетка зиме, дакле, пред крај децембра, Тимочки одред, растерећен унутрашњих потреса, консолидован, креће у акције које окупатор и квислинзи, региструју једну за другом.

Тај процес лаганог нарастања покрета с почетка 1943. евидентан је за читаву Србију. У њој јануара 1943. делује више партизанских одреда, али не тако бројних као што је то било у данима полета народноослободилачког рата. Источно од Велике Мораве деловао је Пожаревачки одред после свих искушења кроз која је прошао, као и теренска, пре свега, партијска организација у пожаревачком округу. Моравски округ, значи Поморавље, регион Велике Мораве, и даље је остао без своје партизанске јединице, па су тим значајнији били упади Бољевачке чете преко Кучаја у параћински и равнички срез. Бугарска обавештајна служба при I окупационом корпусу говори о »моравској групи« партизана, а кроз регистроване акције и кретање ове партизанске јединице може се проценити да је у питању Бољевачка чета. Бољевачка чета, дејствујући у бољевачком, па и у борском и западном делу зајечарског среза, поступно је јачала, те стасала у самосталан одред. Нешто брже се развијала Крајинска чета. То се огледало не толико у конкретној активности, ударима по окупаторско-квислиншком систему, већ у мирном, али успешном развоју, практично, скоро без губитака. Будући да је бројно стање било доста увећано, а радијус дејства се налазио на удаљеном, широком терену, без чешћих веза са Бољевачком четом и Тимочким одредом (четом), Крајинска чета је имала више услова за израстање у посебан одред. Мада о томе нема одлуке ОК ПКЈ зајечарског округа, фактички, неко раније неко касније, али ове три чете се конституишу у три партизанска одреда.

Тимочки одред, који је најраније настао, у јануару 1943. настоји да прикупи још један број на терену »изгубљених« бораца Озренског одреда. Док се један део одреда кретао према Озрену и Ртњу, партизанске двојке, тројке или групе, обављале су бројне задатке у заглавском и тимочком срезу. У Жуковцу је 1. јануара партизанска двојка наредила председнику општине да напусти ову функцију.<sup>1)</sup> Део одреда 2/3. јануара улази у Јаковац где држи збор са мештанима, док је у Јелашници 3. ликвидирао један колаборациониста, а у Бучју припадник сеоске страже.<sup>2)</sup> У рудник Добра Срећа 12. јануара долази 5 партизана и добијају податке о обезбеђењу угљенокопа.<sup>3)</sup> Део одреда 18. јануара улази у Мучибабу, па у Извор у сврљишком срезу, да би наставио борбени пут ка Доњој Каменици.<sup>4)</sup> Квислиншка сеоска стража у Зубетинцу је 19. јануара дошла у сукоб са партизанима. Наводно потерно одељење пољске страже из Књажевца код тог села је нападнуто из заседе, али се извлачи одводећи са собом заборљеног партизана.<sup>5)</sup> О овим акцијама говоре и немачки извештаји. Дневни извештај команданта Србије за 20. јануар наводи: »Партизани су извршили три напада на општинске канцеларије код Књажевца, којом приликом су вршили пљачку и разарање.« У Доњој Соколовици 21. I партизани воде борбу без жртава са обе стране против одреда пољске страже из Књажевца. Месна десетина 25. јануара је између Лепене и Доње Соколовице исекла 20 телефонским стубова на линији Књажевац — Бучје — Бољевац.<sup>6)</sup> Немачки фелдјандарми и пољски стражари 26. код Јаковца, убијају два теренска радника покрета. Група партизана и месна десетина у Зубетинцу 27. хватају и кажњавају смртном казном председника општине због издаје 19. I. Бугарски извори Тимочки одред називају »сврљишком групом« за коју се констатује да је у јануару извршила 25 напада.<sup>7)</sup> Немачки извештаји оцењују да су партизани агресивнији у јануару 1943., него у децембру 1942. године.<sup>8)</sup>

Тимочки одред или Тимочка чета, каткад називана још Заглавском четом, наставља своју делатност током ове зиме. Повремено се задржавајући ради одмора и опоравка на јужним косама Ртња или на Буковику на северу сокобањског среза, одред по деловима врши упаде у више насеља, често садејствујући са месним десетинама. Ове десетине су каткад саме обављале поједине акције што је збуњивало окупаторе и квислинге, а нама отежава могућност да

<sup>1)</sup> Команда СДС Зајечар (окружна) команданту СДС у Београду, тгр. од 3. I, AVII — Нда — 31 — 8 — 50.

<sup>2)</sup> Према извештају заменика начелника тимочког среза одсеку Гестапо, у Неготину од 3. I у овој јаковачкој акцији је учествовало 150 партизана, чији је број очито преувеличан; AVII — Нда — 31 — 1 — 27.

<sup>3)</sup> Документ одељења за државну заштиту МУП-а Недићеве владе од 14. I 1943., AVII — Нда — 51 — 6 — 14.

<sup>4)</sup> Извештај обавештајног одсека I бугарског окупационог корпуса за јануар 1943., AVII — Б — 2 — 2 — 1 — лист 21.

<sup>5)</sup> Окружни начелник из Зајечара МУП-у, тгр. од 20. I, AVII — Нда — 31 — 10 — 43. У том сукобу погинуо је Витомир Станковић партизан из Јаловик Извора.

<sup>6)</sup> AVII — Мф — Минхен — 3 — 941.

<sup>7)</sup> AVII — Б — 2 — 2 — 1 — листови 21 и 22.

<sup>8)</sup> Исто.

<sup>9)</sup> Ратни дневник команданта Србије за јануар, дневни извештај за 5. I 1943., AVII — Мф — Вашингтон — 501 — 248 — 1090 — 1111 и 1129.

реконструиремо шта је све учинио одред, а шта месне десетине. Тако је ноћу 6/7 фебруара група бораца спалила архиве и запленила општински новац у Горњој и Доњој Каменици као и у Штрбцу. Следеће вечери група партизана у Кренти пали архиве и плени 40.000 динара из општинске касе, док је, истовремено у атару тог села, исечено око 40 »бандера« на линији Књажевац — Ниш.<sup>10)</sup> Телефонске линије су сечене на неколико места на релацији Књажевац — Соко Бања и Књажевац — Сврљиг — Ниш. Због овога је нишка фелдкоманда 809 наредила стрељање талаца.<sup>11)</sup>

Фебруара месеца изведено је неколико акција на терену сврљишког среза, али није јасно ко је у томе учествовао, да ли делови Тимочког одреда, месне десетине или II чета Сврљишког одреда која је дејствовала и даље, у пиротском и белоаланачком срезу. У Сврљишкој Топли, заглавски срез, 9. фебруара спаљена је архива и заплешено 6.000 динара од стране партизанске групе. Слична акција је изведена 12. у Зоруновцу као и Слатини, па у Доњем Зуничу 13/14. фебруара.<sup>12)</sup> Посебно је значајан напад дела одреда на један део Књажевца 8. фебруара, увече, када су рафалима засуте зграде фелдјандармерије и бугарског гарнизона, мада мртвих није било.<sup>13)</sup> Код Палилуле је 10. фебруара рушена пруга и миниран тунел, доста стручно тако да је окупатор оспособио пругу за саобраћај тек после неколико недеља.<sup>14)</sup> Окружни начелник из Зајчара наводи, у свом извештају за прву половину фебруара, да су комунисти нарочито активни у заглавском срезу.<sup>15)</sup> У извештају за период од 9. до 18. фебруара немачки командант Србије наглашава да је »на простору јужно и југоисточно од Књажевца једна комунистичка група нарочито активна у својим акцијама и узнемирава становништво«.<sup>16)</sup>

Одред је, ликвидирао више квислинга у насељима заглавског, тимочког, сврљишког и сокобањског среза. У Валеvcу је 18. фебруара спаљена архива и заплешено 5.000 динара, а учесници су оставили лстак са потписом »Партизански одред Тимока и Крајине«. Јавно је спаљена општинска документација, пред мештанима, 20. фебруара у Трговишту и Равни. Сеоска квислиншка стража, тамо где је оформљена, систематски је растурана. Крупну акцију представља напад на рудник угља у Читлуку 28/29. фебруара у коме је учествовало стотину партизана, припадника одреда и околних сеоских партизанских десетина. Рудник је срушен и онеспособљен за производњу за дуже време.<sup>17)</sup>

Организација Партије и СКОЈ, као и војне снаге, лагано су јачале, али је организационо учвршћивање било споро. Тај процес веома лаганог успона пресечен је мартовским хапшењима. Окружни

<sup>10)</sup> Извештај бугарске обавештајне службе за II 43., AVII — Б — 2 — 2 — 2 — лист 24/5.

<sup>11)</sup> AVII — Мф — Минхен — 2 I — 527-9.

<sup>12)</sup> AVII — Б — 2 — 2 — 2 — лист 25.

<sup>13)</sup> Због овог напада у коме је полицијски писар, квислинг, само рањен командант Србије наређује нишкој фелдкоманди да изврши јавно стрељање 5 »комуниста« уствари затвореника; наредба од 15. II, AVII — Н — 27 — II — 5 — 7.

<sup>14)</sup> Наредба команданта Србије 22 II нишком фелдкоманданту да се за папидулуску акцију стреља 10 комуниста; исти документ.

<sup>15)</sup> Зборник НОР, I, 21, с. 377/8.

<sup>16)</sup> AVII — Мф — Минхен 5 — I — 169—78.

<sup>17)</sup> AVII — Б — 2 — 2 — 2 — лист 26.

комитет је деловао у непромењеном саставу који ће остати исти кроз најдужи период рата. Према кореспонденцији коју је секретар комитета водио са Покрајинским комитетом Партије за Србију, Душко (Мија Станимировић), Марко (Живан Васиљевић) и Љуба (Наталија Јоцић) деловали су на тлу читавог округа, с тим што се Љуба кретала на северу, у Крајини, Живан Васиљевић у средишним крајевима зајечарског подручја, а Мија је држао углавном Књажевачко подручје. Подручје Буџака остаће под нишким ОК све до јуна 1943. године. Почетком 1943. деловало је, додуше мало приметно, среско руководство Партије за заглавско-тимочки срез са секретаром Љубомиром Љубиновићем и члановима Добривојем Божићем и Милорадом Бисићем.<sup>18)</sup> Нема података о постојању скојевских руководства, среског као и окружног, до пролећа 1943. Принцип рада у овим руководствама одн. повереништвима или комитетима био је подела дотичног региона на делове за које је био задужен по један члан руководства, што је било карактеристично и за партијски рад током 1942. године. Тај рад био је организован у правцу што стриктније конспиративности. Комунисти су познавали само чланове своје ћелије или по задатку ступали у наложену им везу. Чак ни роководиоци у Партији нису знали више од онога што је било неопходно за организацију рада повереног од стране вишег руководства.

Свакако је окружни комитет, сходно упуству ПК КПЈ за Србију, објавио проглас »Ко је Дража Михаиловић« у коме се народу свих срезова зајечарског округа објашњава Дражина издајничка улога.<sup>19)</sup> Проглас је потписао »Народноослободилачки одбор за Тимочку Крајину« што указује на потребу стварања оваквог популарног органа, органа нове власти. Издат је јануара 1943. када је мрежа народноослободилачких одбора у округу, популарније названог — Тимочка Крајина, била слаба и неизграђена.

Тимочки одред се повремено пребацивао и северно од Ртња, тражећи везу са Бољевачком четом. У Добро Поље, партизани, по други пут у кратком року, улазе 1. марта да би ушли у општинску зграду, спалили документа и запленили нешто намирница скупљених за окупатора.<sup>20)</sup> У Лабукову, између сокобањског и сврљишког среза, партизанска десетина (редовна, не месна), одржава збор са мештанима којима се објашњава суштина окупаторске реквизиције.<sup>21)</sup> Око Ртња, до црноречке комуникације, Тимочки одред, сам или скупа са малом Бољевачком четом, врши више акција по селима, засеоцима, на комуникацији Параћин — Зајечар, близу радилишта и рудника итд. Једна група »Озренаца« дуго није успела да се повеже са тимочким партизанима. После најновијих губитака половином марта те године, која се дуго задржала на ражањском терену, успева да се споји са Тимочким одредом. Тако је после знатних напора Зајечарског ОК, консолидованог ОК нишког округа и комуниста на терену, дошло до спасавања 15 озренских партизана. Крајем марта код Добрујевца долази до спајања Тимочке чете (одреда) и Бољевачке чете, а потом до борбе са одредом СДС. Том приликом гину Мика Сибиновић Зоран и Боровоје Пауновић

<sup>18)</sup> АС — МОКЗА — 30, с. 109а.

<sup>19)</sup> АС — ОКЗа — 13а.

<sup>20)</sup> Билтен обавештајног отсека СДС, AVII — Нда — 26 — 8 — 17.

<sup>21)</sup> Документ одељења за државну заштиту, AVII — Нда — 51 — 6 — 60.

Новица, члан ОК КПЈ за Ниш. У ове две партизанске јединице ступају као борци око 20 шумских радника са Кучаја.<sup>22)</sup> После тога Тимочки одред дејствује око Тушижнице, у долини Белог Тимока и северних огранака Старе планине око Суводола.

Немачки окупатор и Недићеве власти концентришу извесне полицијске снаге на терену заглавског и тимочког среза, с обзиром на видне манифестације НОБ-а у овом делу Србије. Из Ниша су пребачени један »јуришни« батаљон СДС и одељење Гестапоа. Настала су масовна хапшења учесника и сарадника НОП-а да би се постигао циљ предвиђен још у време Аћимовићевих потера. Састављен је план хапшења комуниста и свих оних који су њима помагали како у Књажевцу тако и по свим селима. Ова крупна акција била је део великог плана немачког окупатора који је настојао да употпуни систем логора и хапшења у свим крајевима Србије. Командант Србије 22. марта шаље наредбу свим фелдкомандама и крајскомадама ради формирања логора у које би били упућени »заробљеници и таоци који ће се стрељати у циљу одмазде.«<sup>23)</sup> У то време је формиран логор у Зајечару о чему се говори у документу територијалног команданта Југоистока од 28. марта 1943.<sup>24)</sup> Из затвора у Књажевцу и Андрејевцу су слали у прихватни логор у Зајечару, а одатле у веће логоре, или су непосредно упућивани у нишки логор, логор на Бањици поред Београда, а чак и у стравичне логоре у окупираној Европи — Матхаузен,<sup>25)</sup> Дахау итд. Део антифашиста са књажевачког терена стрпан је у логоре поред Бора, којих је било више.

Још почетком фебруара Специјална полиција хапси комунисте у Горњем Зуничу, њихове сараднике и рођаке.<sup>26)</sup> Нарочито су велика хапшења изведена током марта 1943., поготову 18. III. То је нанело велике губитке партизанској и скојевској организацији и организацији покрета уопште. На основу достава гимназијалаца националиста, којих је у школи било само неколико, похапшени су скојевци VII и VIII разреда са комитетом СКОЈ-а гимназије.<sup>27)</sup> Саслушавањем и тортуром добијени су подаци на основу којих су агенти Специјалне полиције вршили даља хапшења.<sup>28)</sup> У Књажевцу је похапшено око 60 омладинаца од којих су 45 били средњошколци. Затворена је већина студената, један број радничких и занатских омладинаца.<sup>29)</sup>

<sup>22)</sup> Источна Србија, с. 84. Можда је број шумских радника, нових партизана, претеран. Према другим изворима Тимочкој чети је приступило 5—6 радника; Борба у Тимоку и Крајини, рукопис непознатих аутора, састављен у Зајечару 1953., с. 18.

<sup>23)</sup> AVII — Мф Минхен — 5 — 610.

<sup>24)</sup> AVII — Н — 410 — 1 — 6/979.

<sup>25)</sup> Љубомир Стефановић Пужа је провео у Матхаузену до краја рата.

<sup>26)</sup> Вероватно 2. II ухапшени су у блокираном селу Вукашин Драгутиновић, Велимир Јовановић Пижон, као и неколико омладинаца Чедомир Божић, Бошко и Светозар Јевтићи, док је секретар ОК КПЈ успео да побегне; АС — МОКЗа — 30, с. 112—13.

<sup>27)</sup> Међу ухапшенима били су Мутимир Ђорђевић, који је био у комитету, Драгојло Милић Џојле, Миодраг Давидовић, Драган Величковић, Миодраг Павловић, Љубиша Мариновић, Живорад Јеленковић, Љубиша Михаловић, Сава Костић, Тоза Алексић итд.

<sup>28)</sup> Позитивно се зна да је само један скојевац био провалник, а ускоро потом се експонира још један који потом ради за Гестапо у Бору.

<sup>29)</sup> Ухапшени су студенти Жика и Драган Стојановић, Живојин Милојковић, као и чланови Партије Радмила Ковачевић, Живка Тодоровић, Олга и Ната Чукић итд; АС — МОКЗа — 30, с. 118.

Делом у фебруару, али углавном у марту, у неколико таласа, затворен је велики број људи, претежно омладинаца. Из Јелашнице је ухапшено око 30 лица, Новог Корита 25, Краљевог Села 10, Мањинца 5—6, Скробнице 5—6; из око 30 насеља ухапшено је укупно, како се цени према сећањима — 316 сарадника покрета, највише из тимочких села и из Књажевца. Претпоставља се да је број затворених већи, јер је 316 људи из затвора отерано у Нишки логор.

Хватање, затварање и саслушавање људи пропраћено је смишљеном политичком пропагандом, која је имала одређеног ефекта, наравно неповољног по развој НОП. Саме методе саслушавања ухапшених одликовале су се изузетном свирепашћу. У подручју су се прочули агенти који су батинали и мучили затворенике, као Звонко Јешић, Влада Томашевић и Николајевић непознатог имена, сва тројица по потреби задатка дошли из Ниша. Тежак удар је доживео народноослободилачки одбор. Ухапшени председник НОО Голубовић под батинама денунцира Тихомира Милића, а потом врши самоубиство. Жена Тихомира Круна Милић није одала сараднике одбора и скривену технику, али је од батина умрла. Овај изразити узор херојства није био усамљен, будући да се за већину комуниста и сарадника може констатовати високи степен морално-политичке свести. Случајева одавања података и сарадника је било, али у малој мери.

Значајна је у овом правцу активност партијске и скојевске организације. Неухваћени комунисти су путем разних канала утицали и слали поруке затвореним друговима храбрећи их да се добро држе и не одају податке о делатности НОП. Оваквих контаката, храбрења другова који су били пред већим искушењима било је и у самим затворима, као и лодору у Нишу где је нишка партијска организација имала својих веза.<sup>30)</sup>

Ова велика мартовска рација је десетковала многе активне, ћелије и одборе фонда одн. власти на територији књажевачког подручја под немачком окупационом зоном. Читава територијална организација покрета је овим привремено заустављена у развоју, који је до тада био у успону.

Та збивања су посредно деловала и на војну компоненту покрета, поготову на дејство месних десетина састављених великим делом од припадника СКОЈ-а. Међутим, Тимочки одред (чета) који квислинзи нису могли непосредно угрозити и у овом периоду, крајем зиме и почетком пролећа, све је активнији и ефикаснији. Са око 50 бораца, сам или у садејству са Бољевачком четом, напада многа места између Ртња и Тупижнице. После напада на Мирово, где су 25/6. марта спаљена општинска зграда и разоружана сеоска стража, у Боровцу је 31. марта спаљена архива, 1. априла две чете воде борбу са одредом СДС код Бољевца, а 3/4. тимочки партизани у Влашком Пољу пале архиву, плене 3.000 динара и убијају једног полицијског

<sup>30)</sup> Светислав Миленковић Тиса је агитовао међу затвореницима, а Вукашин Драгутиновић је преко стражара Јанка имао везу са партијском организацијом у Нишу што му је помогло приликом бекства из логора; АС — МОКЗа — 30, с. 116—17.

<sup>31)</sup> Документ одељења за државну заштиту, AVII — Нда — 51 — 7 — 20; тгр начелника тимочког среза нишкој фелдкоманди AVII — Нда — 31 — 1 — 30; тгр начелника заглавског среза шефу јавне безбедности у Београду, AVII — Нда — 32 — 1 — 42.

сарадника.<sup>32)</sup> Телефонске линије са стубовима биле су у заглавском срезу исечене, па је крајскокомандант одредио колективну казну становништву среза. Објавом од 24. априла срез је имао да плати милион динара »контрибуције«, а употребом овог термина немачке власти признају да се налазе у рату против НОП, иако са заробљеним партизанима нису поступали према нормама међународног ратног права. Поред тога ухапшено је 20 талаца, а становништво обавезано да чува телефонске линије у читавом срезу.<sup>33)</sup> Делови одреда улазе у Локву 25/6. априла да би растурили сеоску стражу организовану од квислиншке СДС, 29. априла Јелашница је поседнута, а затим још неколико села где су ликвидирани квислиншка упоришта и уништана општинска комуникација.<sup>34)</sup> Крајем априла оштећена је железничка пруга Зајечар — Књажевац због чега је стрељано 27 талаца о чему командант окупираног европског југоистока обавештава претпостављену команду у Берлину.<sup>35)</sup> Пошто је заједнички са Бољевачком четом прославио првомајски празник, Тимочки одред је у малим групама дејствовао у заглавском и тимочком срезу. У Жуковцу су 4. маја ликвидирани 2 квислиншка сарадника.<sup>36)</sup> Одред је избегавао рације бугарских трупа које су према немачким подацима на терену заглавског среза »уништиле неколико партизанских слагалишта.<sup>37)</sup> Тимочки партизани потом поседају Локву 14. V где ликвидирају учитеља квислинга, у Доњој Соколовици 15. маја пале архиву, у Јелашници 16. уништавају архиву, плене 50.000 динара и реквирирани кукуруз враћају сељацима,<sup>38)</sup> а истог дана у Дебелици пале архиву, плене 50.000 динара, те на збору сиромашним мештанима деле три тоне жита, а у Мариновцу још уништавају млеку и држе збор.<sup>39)</sup> Затим, одред улази у Влашко поље 23. маја и држи збор на коме се говори о експлоататорској политици окупатора. Збор је одржан следећег дана и у Зубетинцу, а у Доњој Соколовици 25. маја опет плењен општински инвентар.<sup>40)</sup> Акције су извршене у још неколико насеља, што је све тешко реконструисати. Тек од тих дана, отприлике, секретар ОК Мија Станимировић релативно уредно води прибелешке о извршеним акцијама што је сачувано до данас.

Видно је да је током маја НОП у наглум полету, како у војној активности одреда тако и у разним политичким организацијама на терену будући да је застој око мартовских рација био ипак привремен.

<sup>32)</sup> AVII — Н — 50 — 15 — 2.

<sup>33)</sup> У извештају од 1. маја начелник зајечарског округа говори о бројним акцијама поготову на југу округа где су партизани у многим селима извршили акције које се стандардно састоје у паљењу архива, растурању општинских управа и забрани њиховог рада, плењењу новца из општинских каса и уништавању квислиншких упоришта одн. сеоских стража и сарадника полиције; AVII — Нда — 22 — 8 — 32.

<sup>34)</sup> Извод из извештаја за 1. мај 1943., AVII — Мф — Минхен — 1 — 1078.

<sup>35)</sup> Ггр зајечарске окружне команде СДС команданту СДС у Бгд-у 5. V, AVII — Нда — 31 — 9 — 59.

<sup>36)</sup> Дневни извештај команданта Србије за 8. мај, AVII — Мф — Минхен — 2 537.

<sup>37)</sup> Ггр окружне команде Зајечар команданту СДС нишке области 17. V, AVII — Нда — 31 — 9 — 60.

<sup>38)</sup> Извештај секретара ОК КПЈ за Зајечар ПК-у с краја маја 1943., АС — ПКС — 309.

<sup>39)</sup> Ггр пољског одреда окружној команди СДС у Зајечару, AVII — Нда — 32 — 1 — 14 и 15.

С обзиром на спољнополитичку ситуацију, будући да су овог пролећа снаге антифашистичке коалиције у офанзиви, као и на ситуацију у земљи и овом делу Србије, услови за развој ослободилачког покрета били су доста повољни. Ову оцену ваља ипак условно схватити, јер су тешкоће герилске борбе или ослободилачког рата биле очигледне и огромне, али су се многи чиниоци изменили у позитивном правцу. Ту су, пре свега, природно-климатски услови који су, нормално, пружали могућност омасовљења војних и политичких снага покрета. Снаге квислинга биле су у очитој дефанзиви, испољавајући немоћ да се одрже на овом терену Србије, јер се чак код трупа немачког или бугарског окупатора манифестује опадање морала. С друге стране, књажевачко подручје је један од ратних региона српског простора где се равногорска организација Драже Михаиловића није успела проширити. Та погодност је пружала ванредну могућност форсираног развоја НОП у свим његовим компонентама.

Значајно је да су и везе, иначе ретке и доста танке, са покрајинским руководством, прекинуте у јануару 1943. обнављане и ојачане априла и маја ове године. Измена искустава са снагама покрета других рејона у Србији, корисна упутства покрајинских руководстава, пре свега, ПК КПЈ уз непосредан додир са делегатом највишег партијског форума Србије, веома је стимулативно деловало на комунисте и партизане у овом подручју.

Најзад, ваља констатовати да је расположење у народу овог краја, иако увек у начелу антиокупаторско и антиквислиншко, у извесној мери осцилирало сходно развоју ситуације на фронтима у свету и земљи. У рано пролеће 1943. осећала се сигурна победа антифашистичких сила, које су биле у офанзиви, посебно на Источном фронту. Офанзивне акције снага НОП у разним деловима Југославије, поготову у средишним крајевима, одакле су покретом руководила највиша руководства, ЦК КПЈ, Врховни штаб НОВ и ПОЈ, АВНОЈ, значиле су доста у смислу снажења покрета на овом подручју и јачања противфашистичког и противквислиншког јавног мишљења у народу.

НОП на књажевачком подручју у овом периоду, који захвата зиму и рано пролеће 1943. пролази кроз етапу лаганог али константног успона. Ова фаза благог, али очитог улазног развоја претходи и на извештан начин омогућава потоњи снажнији развој покрета изразитијих и ефикаснијих облика у позно пролеће и лето 1943. године.

### **Организационо јачање покрета у време јунских партијских конференција**

После мартовских хапшења ослободилачки покрет на књажевачком подручју је развијан без великих препрека, пошто окупатор и квислинзи нису имали више снага да успешно гуше његову активност. Војна активност партизанских јединица била је све изразитија, а организације на терену после претрпљених губитака и извесног застоја, испољавајући велику виталност и регенеративну способност, настављају током априла развој који је био врло видан током маја 1943.

Значајан недостатак у организацији свих компоненти покрета у подручју потицао је од лабавости веза са србијанским партијским и војним руководствомима. Те везе су биле прекинуте у фебруару, марту до почетка априла 1943., када су партијска руководства у зајечарском округу и штаб одреда очекивали непосредан додир са друговима из старијих руководства као и непосредну помоћ. Тек половином априла долази у зајечарски округ, и то најпре у књажевачко подручје, делегат покрајинског комитета КПЈ за Србију Недељко Караичић звани Брка, с партизанским именом Милисав. Он је дошао из јужне Србије и држао везу са лесковачким ОК преко кога је кореспонденција ишла до ПК.

Први утисци опуномоћеног делегата ПК са терена књажевачког подручја и из Тимочког одреда (чете) били су неповољни, што се види из његових извештаја. Према његовој субјективној процени стање у одреду је лоше, а његови субјективни судови су ишли дотле да је констатовао како »другарство уопште не постоји« између партизана, који су му »изгледали на групу осуђеника.«<sup>40)</sup> Главну кривицу је видео у слабости рада партијске организације. С обзиром на велика овлашћења као представник ПК, у тешким условима конспиративног рада, Караичић је давао тон свим састанцима на којима је учествовао. На овима је постављао питање одговорности комуниста. Пошто су најодговорнији били комунисти који су руководили покретом у ово време преиспитивања партијског рада и задатака, велики број чланова Партије, почев од секретара ОК КПЈ зајечарског округа, добио је партијске казне.<sup>41)</sup> Те казне су дошле као резултат једне субјективне оцене и потребе интензивирања рада у Партији извесним стимулативним мерама. Казне су лавирале између укора и строгог укора, тек ретко где искључење, али без икаквог угрожавања физичког интегритета. Комунисти су их начелно примали као оправдане, а критика и самокритика је евидентна на многим састанцима актива и руководства, који су од овог пролећа јако учестали.

Током маја текле су припреме за одржавање партијских конференција од којих је једна предвиђена за комунисте у партизанским сталним јединицама у зајечарском округу, а друга за комунисте који су радили на терену. Према документима из овог времена изгледа да у заглавском, у партијској документацији називаном и — књажевачки срез, као и тимочком није било партијског руководства. Модуће је да је такво руководство, евентуално за оба среза, постојало али је оцењено да је слабо радило, те је уместо њега формирано ново, конкретно срески комитет за књажевачки (заглавски) и тимочки срез и то у другој половини маја. О томе да је у зајечарском округу образован комитет за заглавски са тимочким срезом го-

<sup>40)</sup> Извештај ПК-у с краја априла, АС — ПКС — 299.

<sup>41)</sup> Мија Станимировић, секретар ОК, младић са 23 године, кажњен је због одржавања »недругарских« веза са партизанком Станом; Записник са конференције од 31. маја до 6. јуна, АС — ОКЗа — 19.

вори се у извештају ОК зајечарског округа ПК из јуна 1943. додуше кроз шифре непротумачене до данас, али други знаци указују који је комитет у питању.<sup>42)</sup>

Пошто је ОК КПЈ зајечарског округа био малобројан предвиђено је његово сређивање и кадровско јачање. Планирано је да у перспективи заглавски и тимочки срез, где је НОП у зајечарском округу био најразвијенији, буду изузети из зајечарског округа и прикључени нишком округу кад буде ОК КПЈ нишког округа »ојачан«. Међутим, до реализације овог иначе нереалног плана није дошло. Ипак нишки округ доживљава реорганизацију, а крајеви под бугарском управом изузимају се и прикључују врањском партијском округу. Тако је Буцак, скупа са нишавским (пиротским) срезом, дошао под надлежност врањске партијске организације. Међутим, ако можемо рећи да се нишки ОК слабо осећао на овом терену до почетка јуна 1943. онда па на даље ОК КПЈ за Врање још слабије се примећивао на терену Буцака. Овај регион до овог времена још нема партијске организације, а партијске ћелије дуго није било ни у самом Пироту.<sup>43)</sup> Интересантно је да је партијској конференцији зајечарског округа присуствовало и неколико политичких радника пиротског среза.<sup>44)</sup>

Мада је у пиротском срезу било неколико чланова и кандидата, овог пролећа, тек у јуну формирано је партијско руководство надлежно за пиротски, белопаљаначки и део лужничког среза. Тада настаје и руководство СКОЈ-а за читано то подручје, а форсира се и стварање народноослободилачких одбора фонда.<sup>45)</sup> Нема података да су ова руководства имала својих веза и на тлу Буцака, али се то не може са сигурношћу ни порицати. Буцак је повремено био уточиште и домен дејства једне чете Сврљишког (нишавског) одреда која је дејствовала тамо од Аћимовићеве офанзиве, а упоришта покрета у овом региону била су везана за ову партизанску јединицу.

Ослободилачки покрет у целини налазио се у успону још пре партијских конференција, како у округу, тако и на књажевачком подручју, може се рећи и у пиротском срезу, па и читавом овом делу Србије. Евидентне су учестане акције, не тако велике али бројне и на широком простору. У многим насељима зајечарског округа, партизанске чете, уз помоћ месних партизанских десетина, атакују на многе тачке окупаторског система. Бољевачка чета је нешто активнија, а Крајинска чета је дејствовала до Дунава, чији водени пут окупатор стриктније обезбеђује управо маја месеца.<sup>46)</sup>

Крајем маја Тимочка чета, чешће у мањим групама или месне партизанске десетине улазе у многа насеља тимочког и заглавског среза, пале архиве, плене имовину квислинга или намењену окупатору и чине сличне акте »нарушавања реда и мира« што стварно значи — рушење поретка створеног од окупатора и брањеног од сервилног му квислинга. Само као пример може се навести упад партизана у Шти-

<sup>42)</sup> АС — ПКС — 309.

<sup>43)</sup> АС — МОКПт — 14, 15, 16.

<sup>44)</sup> То су били Живадин Илић, Божидар Колић и Предраг Бошковић. Илић и Бошковић су били кандидати за чланове КПЈ, а Колић ће касније непосредно да буде примљен у Партију. АС — МОКПт — 14, с. 43.

<sup>45)</sup> Исто, с. 44—5.

<sup>46)</sup> О томе командант Србије извештава команданта Југоистока 19. маја 1943., АВП — Мф — Вашингтон — 501 — 249 — 489—95.

пину 26/7. маја, где је одржан и народни збор, следеће ноћи у Горњем Зуничу, поред Књажевца, спаљена је архива, а потом су акције извршене у Доњем Зуничу, Потркању, можда Дебелици, Трновцу и Мањинцу, а свакако у Кожељу 30. маја.<sup>47)</sup> Већи део одреда ушао је у Бучје 31. маја да би демолирао пошту, опленио касу спалио архиву, уништио телефонске уређаје, срушио млекару и одржао збор са мештанима.<sup>48)</sup> У свом редовном извештају за другу половину маја, зајечарски окружни начелник констатује да је »јавна безбедност била угрожена у већем степену« у округу, а нарочито у његовом јужном делу. Он процењује да су главне партизанске базе на Тупижници где се окупља око 60<sup>1</sup> партизана које СДС не може да сузбије.<sup>49)</sup>

Међутим, у првој половини јуна запажен је већи број акција на подручју Зајечара, захваљујући већој активности Бољевачке чете, као и Тимочке која дејствује у јужном делу зајечарског среза. »Напад на општинске суднице, као и појединце грађане уследио је у последњем полумесецу још у већој мери него у претходном«, закључује за прву половину јуна зајечарски окружни начелник.<sup>50)</sup>

У ово време се нарочито честа форма дејства партизанске јединице — одржавање зборова са мештанима. Партизани би дању или ноћу позивали сељаке на збор на коме су објашњавани циљеви народноослободилачке борбе, спрега квислинга са окупатором, посебно улога четника Драже Михаиловића, те објашњавана политика економског израбљивања окупатора, која је постала све актуелнија како се жетва ближила.

Уочи I партијске конференције одржано је више састанака комуниста, који су имали припремни карактер, а све у циљу интензивирања партијског рада и ослободилачке борбе у овом делу земље. После релативно добро спроведених припрема одржана је конференција комуниста са терена зајечарског округа. Почела је 31. маја, а трајала до 6. јуна 1943. Одржана је на прилично безбедном терену између Грлишта и Заграђа, који је био очишћен од квислиншких власти, а присуствовало је преко 30 комуниста. Потом, између 11. и 17. јуна одржана је партијска конференција комуниста из Тимочког одреда (чете), Бољевачке и Крајинске чете са учешћем 44, или нешто више, чланова КПЈ. Добар део ових био је са територије књажевачког подручја, али тај број је тешко утврдити. Уочи и за време конференције један број активних учесника покрета је закандидован, што није чињено од лета 1941. године, већ су појединци, додуше тешко и после мнодо проверавања, примани одмах у чланство Партије.

На обе конференције је прочитан велики број реферата, који су се великим делом поновили на II конференцији код Кривог Вира. Велики део овога био је посвећен ситуацији на светским фронтovima и успесима Црвене армије. Истакнута је улога комунистичких партија у свету уопште, а посебно у Југославији. Доста времена посвећено је »организационом питању«, затим »политичком раду — агитпропу«. Ипак пада у очи да је више пажње посвећено општим питањима а мање конкретнијим везаним за стање у самом округу.

<sup>47)</sup> Белешке Мије Станимировића, АС — ОКЗа — 37.

<sup>48)</sup> Тгр начелника загравског среза окружној команди СДС, AVII — Нда — 32 — 1 — 46.

<sup>49)</sup> AVII — Нда — 22 — 8 — 34.

Од конкретнијих питања у рефератима се износи »економско стање и економски проблеми«. Говорило се о тешком стању, нарочито сеоског становништва, које је трпело од економске експлоатације и присилног рада. Наглашен је значај Бора у коме је, према слову реферата, било запослено »педесетину хиљада радника«<sup>50)</sup> Услови рада у њему су врло тешки, а могућности за политички рад су, како се истиче, постојале, али нису биле довољно коришћене. Наведено је да у округу постоји и неколико рудника угља, у којима је такође »повећан број радника, а услови рада знатно погоршани«. У питању су били угљенокопи Вршка Чука, Боговина, Ртањ, Добра Срећа и Подвис од којих су два последња у књажевачком подручју. Истакнут је и значај железничке тимочке комуникације, којом се »извозе сва блага из нашег краја, првенствено бакар и злато из Бора, довози редовно радна снага и потребни материјал, а превози хиљаде окупаторских војника«. Ово је један од ставова »Резолуције I партијске конференције за Тимок и Крајину«.<sup>51)</sup>

Констатоване су слабости у раду, одмерене или потврђене казне комунистима, а у закључку »Резолуције« наглашен заокрет у раду у правцу ојачања народноослободилачке борбе на терену зајечарског округа. На конференцији комуниста партизанских јединица изражена је потреба реорганизације војних снага у округу. Предвиђено је образовање вишег формацијског облика војне партизанске трупе.

Ради ојачања партизанских снага зајечарског округа, Караичић је затражио преко ОК лесковачког округа да се из састава I јужноморавског одреда пребаци једна чета Јастребачког батаљона на терен према Тимочкој Крајини. Уједно, тиме би се успешило обнављање Озреског НОП одреда за терен сокобањског, алексиначког, ражањског и нишког среза. Јасребачка чета је на свом путу према зајечарском округу прешла Јужну Мораву и напала рудник угља код самог Алексинца 9. јуна. Иако је био обезбеђен знатним немачким и бугарским снагама, чета је овај рудник темељно порушила да би преко сокобањског среза, поред Ртња прешла у бољевачки срез.<sup>52)</sup> Испољавајући изванредне војничке квалитете ова јединица ће послужити као пример партизанима у зајечарском округу како се води партизански и народноослободилачки рат.

Још у току рада II конференције комуниста бораца формиран је Тимочки батаљон одмах састављен од Тимочког одреда (чета) и Бољевачке чете, а у његов састав улази и Јастребачка чета и Озренска десетина, а потом и Крајинска чета (одред). То је била једна од првих тзв. регуларних војних јединица у Србији. Уствари ово је стандардна војна јединица, карактеристична за класичне армије али је

<sup>50)</sup> У Грлишту 10. VI спаљена архива и понет плен; трг окружне команде Зајечар команди СДС у Београду 11. VI, АВII — Нда — 31 — 10 — 4. Одмах потом у Зајечару је стрељано 10 таоца, документ немачког команданта Југоистока за 12. VI, АВII — Н — 41Д — 1 — 13/1904. У Врбци је 12. спаљена архива и заплена реквирирана вуна, а у Шљивару, такође на југу зајечарског подручја заплена нешто повртарских производа спремљених за окупатора; трг обавештајног отсека СДС Зајечар шефу одсека у Београду 14. VI, АВII — Нда — 31 — 9 — 19. Сличне акције су изведене у Гамзиграду 13/14. VI, Заграђу и Вратарници; преглед догађаја шефа српске државне безбедности, AVII — Нда — 52 — 10 — 13.

<sup>51)</sup> Записник са конференције 31. V — 6. V, АС — ОКЗа — 19.

<sup>52)</sup> АС — ОКЗа — 21.

<sup>53)</sup> Извештај Караичића ПК-у 2. јула 1943., АС — ПКС — 332.

велико питање колико је исправно називати је регуларном, јер су партизанске војне јединице, конкретно одред од свог настанка биле регуларне.

С изузетком јужне Србије, у читавој покрајини Тимочки батаљон је прва стандардна војна формација, а тек касније, почетком лета, формираће се Шумадијски батаљон, као прва јединица ове врсте између Мораве и Дрине. Тимочки батаљон постаје важна јединица НОВЈ у источном делу земље са великим радијусом дејства. Имао је три чете са око 100 бораца и штаб батаљона: командант Миодраг Новаковић Џуџа, заменик команданта Божа Кораћ Аџа, начелник штаба Војислав Јеленковић, политички комесар Василије Ђуровић Ђока, заменик политкома Бранко Поповић, партијски руководиоца Бранислав Динић, а заменик Драгоман Радоичић Стамболија.<sup>54)</sup>

Непосредно после смотре батаљона следио је покрет ове јединице преко Кучаја, према рудницама на истоку Поморавља. Јединице СДС у градовима Поморавља биле су обавештене о концентрацији јединица НОВЈ у рејону Кучаја и зато долази до концентрације квислиншких снага око Сењског рудника на западним падинама Кучаја. Код места Троглан Баре 23. јуна одреди СДС из Параћина, Ђуприје, Јагодине, Зајечара, Књажевца, Бољевца и »јуришни батаљон« из Ниша нападају партизански батаљон, који после дуже борбе разбија ову квислиншку силу што је утицало на њено даље осипање видно у овом делу Србије.

Непосредно после завршене конференције код Кривог Вира упућена је група политичких радника ради реорганизације политичког рада на терену. У смислу реорганизације образује се 24. јуна среско поверенство КПЈ за заглавски и тимочки срез у коме су били Вукашин Драгутиновић, као секретар, а чланови Наталија Васиљевић Слободанка, Миодраг Николић и Милорад Бисић. Читава територија била је подељена на три региона, од којих је један чинио тимочки срез, а заглавски срез био је подељен на два дела. Сваки од ових рејона био је у надлежности рада одређеног члана поверенства.<sup>55)</sup>

Негде у ово време образован је окружни комитет СКОЈ за зајечарски округ. Секретар новог комитета СКОЈ-а постао је Михајло Туртић Павка, а заменик Витомир Раденковић Јелен и чланови — Бора Јевтић Драги и Стојанка Радосављевић Наташа.<sup>56)</sup> Један од важних задатака, истицан на конференцијама, је интензивирање рада скојевске организације у свим крајевима округа. Са овом се организацијом нарочито рачунало, као једном од основних снага ослободилачког покрета. Поред тога, у време партијских конференција, форсира се рад сзих друштвено-политичких организација у оквиру НОП-а,

<sup>54)</sup> Источна Србија, с. 95.

<sup>55)</sup> Записник са првог састанка среског поверенства, АС — СКЗг — 1.

<sup>56)</sup> ОК КПЈ 23. јуна 1943. јавља ПК-у: »4. Иако је постојало услова а имали смо и људе али код нас није постојало довољно схватања о важности самог ОК-а СКОЈ-а и тек сада смо га формир. (али). Комитет броји пет чланова и то: четири друга и једна другарица. Социјални састав је следећи: 1 радник и 4 интелек. (туалаца). Њихову карактеристику послаћемо вам. Секретар комитета биће радник. У вези са формирањем ОК СКОЈ-а треба да нам обезбедите везу са ПК-ом СКОЈ-а ради што бољег и правилнијег рада. Другови из ОК СКОЈ-а сви су илегалци«. АС — ПКС — 307.

пре свега, омладинске организације, женске — Антифашистичког фронта жена, одбора фонда и одбора власти.

Јунске партијске конференције и формирање редовне, прецизније — стандардне војне трупе, Тимочког батаљона представљају гзредне догађаје за развој покрета како у читавом зајечарском округу, тако и на тлу књажевачког подручја. Овог пролећа се центри покрета померају ка северу, у зајечарском округу се покрет шири нарочито у средишне области са значајним градским и привредним средиштима за које су србијанска и окружна руководства покрета била веома заинтересована. Тимочки батаљон оперише на широком простору и ван свога округа што ће имати већег утицаја на развој покрета источно од Мораве уопште. Истовремено у књажевачком подручју, са густом мрежом упоришта НОП, у заглавском и тимочком срезу дејствоваће мање партизанске групе и месне партизанске десетине.

После јунских партијских конференција народнослободилачки покрет је у једном живљем темпу развоја. Овај готово нагли развој је, свакако, стимулисан, условљен самим тим партијским саветовањима уз непосредну везу са покрајинским комитетом КП и главним штабом НОВ за Србију. Поред тога, сам покрет је у овом време био у очитом успону, јер су политичке, социјалне и друге околности биле веома повољне за напредовање НОП у свим елементима. Примипцање Источног фронта балканском ратишту, слабљене морала и моћи окупаторске војске, како немачке, тако и бугарске, осипање војних снага отворених колаборациониста и слабљење управно-полицијског апарата, најзад, чињеница да равнорорски четнички покрет у књажевачком подручју није постао значајан чинилац — већ су биле веома повољне околности за снажење ослободилачког покрета.

Период од Аћимовићевих потера, које чине једну велику офанзиву, па до партијских конференција јуна 1943. представља једну карактеристичну етапу партизанског рата и развоја институција НОП са свим успонима и падовима природним за НОР уопште. И поред извесних у овом крају не нарочито изражених осцилација, НОП је, од августа 1942. до јуна 1943. био на путу развоја, односно одређеног успона, упорно се борећи против снага немачког и бугарског окупатора и још увек знатних снага ортодоксних квислинга.

### **Борба за жетву у лето 1943.**

После јунских партијских конференција и збивања везаних за ове, НОП, у књажевачком подручју, крајем пролећа и почетком лета 1943. године улази у вишу фазу свога развоја. На почетку наредног великог периода народноослободилачке борбе, у лето треће године рата, снаге покрета, под нешто измењеним, унапређеним условима борбе, крећу у систематску опсежну акцију одбране летине у читавом књажевачком подручју. Експлоатација окупираног подручја била је једна од главних брига окупатора, која је нарочито изражене форме и интензитет добила летњих месеци када је требало извршити реквизицију пољоприврених производа у овом, углавном, пољопривредном подручју. С друге стране, снаге НОР су своје напоре у циљу онемогућавања ове експлоатације усредсређивале нарочито у ово време. У том смислу су заузимани ставови на партијским конференцијама, као

и на састанцима поверенства и других органа из тела НОП у подручју. Покрајински комитет је нарочито подвлачио неопходност мобилисања свих расположивих снага покрета у циљу одбране жетве у својим писмима ОК КПЈ зајечарског округа.

То је био правац акције свих комуниста заглавско-тимочког среза, почев од окружних комитета зајечарског и нишког одн. врањског округа. Додуше Буцак, као пасивно сточарско подручје, није био на мети већег интересовања, поготову што је на њему организација покрета, нарочито Партија била релативно слаба. Најзад, експлоатација Буцака, као дела бугарског управног подручја била је специфична, више се тицала радне снаге а мање привредног потенцијала. За НОП и партијску организацију било је актуелније спречити експлоатацију јер је немачки окупатор безобзирно реквизирао, прецизније речено: пљачкао своје окупационо подручје како би намирио огромне потребе својих трупа и фашистичког апарата.

Од почетка лета 1943. рад Партије и других институција покрета тече знатно организованије што се види и по потпунијој документацији која је делимично сачувана. Партијске организације праве планове чије су главне тачке посвећене одбрани жетве. Илустративан пример чини извештај ОК зајечарског округа ПК-у КПЈ од 1. јула, који се читав своди на »План рада наше П. О. (партијске организације — прим. аут.) за месец јули«. Уводни и најважнији део извештаја гласи:

»Пред наступајућу жетву ми смо поставили следећи план рада нашој партијској организацији и то:

#### **I. Ситуација на терену**

1. Испитати непријатељске снаге
2. Испитати где и колико има вршалица
3. У које је време на ком терену врша.

#### **II. Организационо стање Партије**

1. Просветни рад СК и СП
2. Све чланство мобилисати у борбу за одбрану жетве.
3. Свим члановима проверити храброст
3. Свим кандидатима проверити храброст
5. Кроз акције проверити све руковод. (иоце) — среске и месне
6. Борбу за одбрану жетве искористити за ојачање Партије, увлачењем нових и младих бораца.

#### **III. Политички рад**

1. Борбу за одбрану жетве искористити за широко повезивање и попуњавање наше Партије и партизана у народу.
2. Одржавање конференција на којима ће се указати народу шта му припрема окупатор и његове слуге.<sup>57)</sup>

Окружни комитет је издао проглас још 22. јуна који је растуран у јулу и на тлу књажевачког подручја.<sup>58)</sup> Овај, као и потоњи опели среског поверенства заглавско-тимочког среза КП, посвећени су углавном или искључиво питању сачувања жетве. У овом смислу су истицање одређене пароле, које су веома популарно одјекнуле код сеоског становништва. Међу бројним паралома вероватно је највећи ефекат имала: »Дању жањи — ноћу врши!» Пароле су припадници месних десетина, скојевских актива, партизани батаљона, комунисти, па и многи други прогресивни омладинци исписивали на зидовима, таблама, стубовима, или су растуране путем летака. Као илустративне се могу навести: »Недић жање — Дража врше — народ гладује. Ни

зрно жита окупатору, Смрт од глади је најстрашнија смрт, Ако дате пшеницу ни кукуруз није ваш, Свако зрно пшенице за окупатора — пушчани је метак против народа, Не дајмо да наша деца умиру од глади, Пали вршалице, Убијајмо шпијуне и слуге окупатора, Смрт огимачима жетве, На оружје — у борбу за одбрану жетве, Напред у борбу за хлеб, У борбу за одржавање живота, Давањем жита окупатору кујете ланце своје потомству, Шта ради Дража за одбрану жетве, Партизани су једини спасиоци жетве<sup>57)</sup>

У овом правцу су изражаване активности окружног комитета СКОЈ и актива СКОЈ-а на подручју на коме среско руководство ове омладинске организације није у ово време било оформљено.<sup>58)</sup> Ради лакшег и ефикаснијег руковођења организацијом Партије и покрета уопште, у округу су формирана два међусреска руководства КПЈ за северни и јужни део округа. Док је северни међусрески комитет формиран пре јунских конференција, за јужни део округа формиран је после тих догађаја. Тај комитет, називан у савременим документима као и онај на северу само среским комитетом, био је надлежан за заглавски, тимочки, бољевачки и јужни део зајечарског среза. Њему су била подчињена поверенства један за заглавски и тимочки срез и други за бољевачки срез, док зајечарски срез још увек није имао свог поверенства.<sup>59)</sup> Ово тело било је привременог карактера, јер на крају лета и почетком јесени више не постоји, па ће Партијом у округу и даље руководити ОК са следећим нижим руководством — поверенствима, која ојачана прерастају у среске комитете.

Карактеристична је процена ситуације секретара ОК Мије Станировића у извештају Недељку Караичићу, који се, ускоро, после конференција, пребацио на терен крушевачког округа, али је курирска веза са њим и покрајинским комитетом одржавана преко ОК КПЈ лесковачког округа: »5. После конференције ПО. у позадини и одреду осетио се напредак и заокрет. Није још на висини на којој треба али какве смо све грешке имали и како се сада ради ја просто неке људе не могу да познам. Пошто смо се растали, тј. ја сам остао на овом терену, а Марко и Љуба отишли у Крајину то знам само за рад и напредак другова са територије СК-а (међусрески комитет јужног дела округа — прим. аут.) и одреда (батаљона — прим. аут.). У позадини напредује овако: Сава — не баш најбоље. Морали смо да га најоштрије критикујемо због опортунизма према акцијама што је доцније исправио. Вељко — Слободан (Момчило Сибиновић — прим. аут.) приметно напредује. Станко исто као што је и био, њега данас гурају остали чланови. Сада је врло добар и агилан, одлично ради, Воја (вероватно Миле Јулин — прим. аут.), кога смо поново примили у Партију. Приметно се развијају Крста, Вељко (Ђока), Бошко, Слободанка (Наталија Васиљевић — прим. аут.) и Мика (Милорад Бисић — прим. аут.). Сада је дошао овамо још један друг Вуча (Вукашин Драгутиновић Раша — прим. аут.) који је побегао из нишког казне-

<sup>57)</sup> АС — ПКС — 538.

<sup>58)</sup> АС — ОКЗа — 24.

<sup>59)</sup> АС — ПКС — 538.

<sup>60)</sup> Извештај ОК СКОЈ-а ОК-у КПЈ зајечарског округа од 1. VII 1943., АС — ОКЗа — 29.

<sup>61)</sup> Чланови овог привременог комитета за јужни део округа вероватно да су били: Момчило Сибиновић, Јанко Симеонић, Љубомир Љубиновић, Драгољуб Радисављевић.

ног завода. Дobar партијац. То је син ове бабе где смо једном вечерали, зове се »тетка Лата — партизанска мајка«. Друга Вучу смо поставили за секретара среског Поверенства.

Из извештаја упућеног ПК-у о акцијама одреда има акције позадинаца које су углавном они извршили а мањи део у другим срезовима среског комитета југ. Рад напредује и сви се другови повезују са народом. Дођемо у неко село питају за овог члана поверенства у друго за другог, итд. Нађемо се са неким сељаком и објашњавамо му да треба да крије жито а он нам каже: »Ја сам разговарао са тога и тога вашег друга он ми је све објаснио«. Свуда по Тимоку чувају жито — народ нас слуша«. <sup>62)</sup> Ове опсервације се углавном одnose на терен тимочког, заглавског и јужног дела зајечарског среза, где се секретар ОК највише кретао.

Тимочки батаљон се извесно време одвојио од тимочке долине и књажевачког подручја, оперишући око Кучаја и Ртња да би се по деловима појављивао у заглавском и тимочком срезу, током јула и августа 1943. Међутим, већину бројних акција извршиле су месне десетине и тзв. позадински радници, а мањи број је дело Тимочког батаљона. Поред пропагандних аката карактеристичне су биле акције уништавања или онеспособљавања вршалица чиме је онемогућавано контролисано прикупљање жита од стране окупатора односно оданих му квислиншких органа. Штаб батаљона и штабови чета, партизански борци иницијативно, као и комунисти, скојевски активни и партијске ћелије и руководства, одбори за помоћ, омладинске групе и други учесници НОП вршили су утицај на становништво, пре свега производно на селу, да се олујне непосредним средствима контроли вршидбе пшенице и осталих стрмних жита. У недостатку сопствених снага квислинзи су налагали многим грађанима »од поверења« да иду у села и врше контролу вршидбе сваког домаћинства. Комунисти и други учесници НОП су забрањивали ове услуге грађанима, као што су бранили рад општинским управама по селима, председницима општина, деловођама и другим »часницима«. У овом правцу борба се заострала до крајњих граница, јер док органи покрета предвиђају смртне казне за овакву експлоататорску квислиншку делатност, немачке окупационе власти штите квислиншке службенике, за чији интегритет је јемчило месно становништво скоро као за немачког војника, официра или полицајца. У више наврата, у ово време учестаније, крајскоманда у Зајечару или нишка фелдкоманда налажу стрелјање 10, 20 или 40 талаца.

После напада на угљенокоп Боговина 1. јула, Тимочки батаљон се једним делом упућује према Бучју. У Влашком Пољу је 6. јула одржан сеоски збор, а у Бучју 7. јула. У Валевацу и Лепени 8. јула скинути су кајишеви од вршалица, а кожа коришћена за обућу и опрему партизанским борцима. <sup>63)</sup> Док је главнина батаљона посела Кожељ 8. или 9. јула, где је одржала велики народни збор, спалила општинску архиву, онеспособила једну вршалицу и одвела два стражара пољске страже са собом, истовремено су партизанске тројке или месне десетине, често у комбинованој формацији, извршиле сличне акције у Дебелици, Мањинцу, Дреновцу, Јелашници, Доњој Соко-

<sup>62)</sup> Извештај је писан 27. VII 1943., АС — ПКС — 345.

<sup>63)</sup> Извештај ОК КПЈ ПК-у 17. VII, Зборник НОР, I, 5, с. 249.

ловици, Штипини и Булиновцу.<sup>64</sup>) Затим, 11/12. јула спаљена је архива у Валевцу и заплењени пољопривредни производи сакупљени за окупатора. Партизанске групе су извеле низ сличних акција у зајечарском и бољевачком срезу, а 15. јула на Малинику код Злота је батаљон разбио једну велику групу четника, пионира равногорске организације у округу.

Партизани батаљона, месне десетине, теренски радници нападају слагалишта и прикупне центре жита, врше диверзије на комуникацијама, као на железници код Грлишке реке, где је око 10. јула нападнут и воз, те разним средствима онемогућен транспорт жита. Највећа активност је испољена у тимочкој долини, што је природно, јер је ту жетва била најактуелнија. Месне десетине врше акције у Јелашници 15. у Дебелици 16. а у Доњем Зуничу 18/19. јула, док део батаљона поседа Равну.<sup>65</sup>) Затим, групе улазе у Грезну и Саставак 19/20., а 20/21. у Потркање, Горње Зуниче и Берчиновац где су исписиване пароле, а општинским управама забрањивана испорука жита.<sup>66</sup>) Забрањиван је рад вршалица, а народу саветовано да крије снопове жита и да га врше древним начином млаћења, врло мучним, али поузданим, јер је обезбеђивао жетву произвођачу. Слично је учињено у Равни 21/22. јула, а 23. у Трновцу, затим 28. у Јаковцу, а 30. јула у Жуковцу и Штрбцу где је заплењено 136 кгр. вуне спремљене за откупну фирму »Омни промет«. Пољски одред СДС од 20 припадника наводно ишао је у потеру за партизанима, али без успеха.<sup>67</sup>) Ово слање потера, стварно без ефекта, чињено је ради покрића одговорности пред претпостављеним, а често су јединице СДС саме избегавале борбу са надмоћним партизанским снагама. У више наврата квислиншки извештаји уз навођење заплењених продуката од стране партизана напомињу да су ови иза себе остављали признанице на производу, робу или новац са потписом штаба одређене партизанске јединице. У питању је пракса у деловању снага НОП уопште, која се не може сматрати незаконитом, разбојничком итд, како су окупатор и квислинзи интерпретирали читаву народно-ослободилачку борбу у народу. Чест је био случај поделе, враћања реквириране, односно опљачкане имовине, најчешће пољопривредних производа, мештанима насеља које би партизански посели. Ови су узимали у плен само опрему, новац и предмете потребне за вођење рата. Ређи је случај поделе скупљене имовине искључиво сиромашним мештанима, мада историјски извори упућују да је и такве појаве било током НОР.

Почетком августа у неколико насеља су онеспособљаване машине и опрема за вршидбу и транспорт жита. У Понору је још спа-

<sup>64</sup>) У Дебелици су скинути кајишеви са вршалица; Служба државне безбедности — шефу кабинета СДБ 11. VII, АВII — Нда — 52 — 10 — 38, АС — ОКЗа — 37.

<sup>65</sup>) Служба државне безбедности — шефу кабинета СДБ 18., 19. и 21. VII, АВII — Нда — 52 — 10 — 45, 46, и 48.

<sup>66</sup>) Иста кореспонденција од 24. и 25. VII, АВII — Нда — 52 — 10 — 51 и 52.

<sup>67</sup>) Пољски одред Књажевац — окружној команди СДС Зајечар 30. VII, АВII — Нда — 32 — 1 — 23.

<sup>68</sup>) Начелник среза заглавског МУП-у 2. VIII, АВII — Нда — 32 — 1 — 54. Пољски одред Књажевац — окружној команди СДС 3. VIII 1943., АВII — Нда — 32 — 1 — 24.

<sup>69</sup>) АС — ОКЗа — 37, СДБ Зајечар шефу СДБ Београд 8. VIII, ААВII — Нда — 52 — 11 — 8.

љена архива 1/2. августа, што омладинска група чини у Орешцу код Подвиса 2/3. августа и кида телефонску линију Књажевац — Ниш.<sup>68)</sup> Акције су изведене 5. августа у Дебелици, 6. у Влашком Пољу, Бучју итд.<sup>69)</sup>

Крајскоманда у Зајечару и органи Недићевог апарата испољавају крајњу забринутост због ситуације на подручју зајечарске крајскоманде, која је захватила већу територију од зајечарског округа, јер су у њеном саставу били и сокобањски и алексиначки срез. Незадовољство ситуацијом нарочито је било испољено због стања на територији заглавског и тимочког среза, где су војно-полицијске снаге квислинга и окупатора биле немоћне да контролишу терен ван књажевачког поља и тимочког коридора од Подвиса до Андрејевца. Крајскомандант је видео решење у концентрацији вршалица у средишту тог најугроженијег подручја и, у том смислу, послао наредбе начелницима тимочког и заглавског среза. Преко четрдесет ових машина је смештено на једном од градских тргова у самом центру града.

Окружни комитет КП зајечарског округа хитно реагује доносећи одлуку о нападу Тимочког батаљона на Књажевац. Тако је ово подручје опет у центру деловања најјачих војних снага покрета у овом делу Србије, Пошто су прикупљени подаци о непријатељским снагама, штаб батаљона је наложио поседање положаја близу града. Мада је Јастребачка чета враћена преко Мораве на свој терен у Топлицу, Тимочки батаљон је у међувремену ојачан новим борцима са територије зајечарског округа. Штаб батаљона и ОК КПЈ донели су одлуку да у нападу не учествује читав батаљон него његов већи део од 60 бораца и неколико месних десетина из околних села.<sup>70)</sup> Град је био обезбеђен малим снагама немачке фелдјандармерије, пољским одредом СДС и једним батаљоном I бугарског окупационог корпуса.

Батаљон је 8. августа био размештен на брду Липовица изнад Црвења, где је одржан састанак бораца уочи предвиђеног напада. Напад је одлично припремљен, а изненађење окупатора и СДС било је потпуно. Деветог увече град одједном остаје без струје, а потом су загрмели партизански пушкомитраљези.<sup>71)</sup> Немачки и бугарски војници, као и пољска стража смештени у зградама нису смели да се појаве ван или да пруже било какав отпор. Град је био потпуно пуст, а мештани су остали у својим кућама у огромној већини ликујући због овог догађаја. Неколико часова партизани су држали град у својим рукама. За то време запаљено је 30 вршалица на сточној пијаци, а стражар СДС заробљен. Запаљене су зграде општине, среског начелства и поште, које су добрим делом изгореле. Из болнице је узет санитарски материјал, а из »државног дома« одећа за партизане. Партизани су по улицама исписивали и извикивали актуелне пароле и певали борбене партизанске песме.<sup>72)</sup> Према извештају обавештај-

<sup>68)</sup> Трећег дана традиционалног вашара „Света Марија“, 4. августа у град су ушли прерушени два члана среског поверенства заглавско-тимочког среза у циљу прикупљања података о непријатељу, АС — МОКЗа — 30, с. 124.

<sup>71)</sup> Акцију у електроцентрали извршио је лично секретар ОК Мија Станимировић, што представља илустративан пример партизанског начина ратовања када су највиши руководиоци предњачили у примеру одважности и спремности.

<sup>72)</sup> Извештај ОК ПК-у 21. IX 1943., АС — ПКС — 381.

<sup>73)</sup> АВП — Нда — 31 — 9 — 22.

ног отсека из Зајечара команди СДС у Београду од 10. августа у овом подухвату је учествовало око 200 партизана.<sup>74)</sup> Ови су се, потом, без икаквих губитака, повукли из града.

О овој акцији говоре документи највиших органа ослободилачког покрета у Југославији као о крупном подухвату у источном делу земље. Као пример може да се наведе извештај штаба I пролетерске дивизије штабу II ударног корпуса од 5. новембра 1943. у коме део о војној ситуацији у Србији изгледа овако:

»Што се тиче партизана и њихових акција у Србији, сељаци знају толико да их има у околини Арађеловца, Лазаревца и у источној Србији око Књажевца. Чак причају да су партизани упадали у Књажевац, упалили неколико јавних установа и побили неколико зликоваца. Ово су све извршили ноћу претходно угасивши светло у целој вароши у којој је настала узбуна. Од наших нису успели никога да ухвате.

Према ситуацији која влада овамо, ми смо мишљења да би требало убрзати акције према Србији и то ширих размера.<sup>74)</sup>

Мада извор није сасвим прецизан са подацима »из друге руке« карактеристична су разматрања ситуације у Србији у којој, хоће се рећи, има услова за ојачање НОП, с обзиром, поред осталог, и на такву акцију каква је напад на Књажевац.

Напад на Књажевац био је од ванредног значаја за ток НОБ на овом подручју. Окупатор и квислинзи су испољили своју немоћ не само што нису послали ни једну потеру, каквих је раније било и после најмање акције партизанске тројке, већ је потоње њихово понашање илустровало праву психозу дефанзиве и инфериорности. После овог догађаја снаге ортодоксних квислинга, па и сам окупатор није више најчешћи противник у рату већ то постаје четничка организација Драже Михаиловића, која се управо нагло развија крајем овог лета.

Овом великом акцијом углавном је окончана главна етапа борбе у спашавању жетве од окупатора. На тлу заглавског и тимочког среза је до средине августа у 1943. години онеспособљено преко 80 вршалица. Карактеристични су веродостојни наводи у извештају зајечарског ОК КПЈ од 21. септембра:

»У нашем крају кад је почела жетва народ је био прилично заплашен, али акцијама одреда (Тимочки батаљон је често од савременика називан одредом — прим. аут.) и позадине на разбијању непријатељске живе силе, општинских управа, паљење и уништавање вршалица и друге акције дале су снагу народу. Народ је видео да окупатор нема снаге да мора и последњег војника да шаље на Источни фронт и да не може ништа да предузме против нашег одреда. Политичко расположење је расло из дана у дан. Народ је свуда помагао партизанае, поједине групе одреда кретале су се дању али то непријатељ уопште није сазнао иако су сељаци радили по пољу. Уопште није било тужакања међу сељацима. Непријатељ је претио сељацима како чувају партизанае по селима, после упада у Књажевац забили су се по варошима и нису смели нигде да иду. Тако је прошла жетва, после тога је народ очувао жито тако да су вршалице радиле само на 5-6 места. Народ је говорио и сам видео да су му партизани

<sup>74)</sup> Зборник НОР, I, 5, с. 359.

једини пријатељи и да се они једино боре за одбрану жетве. Тако су се и отворила врата новом приливу бораца за одред.<sup>75)</sup>

Захваљујући активности снага покрета окупатор из Тимока није успео да извуче предвиђене контингенте жита. Према извесним изворима, из заглавског и тимочког среза није транспортована никаква количина жита благодарећи офанзивни покрета која је погодила на право место експлоататорски апарат окупатора, као и комуникације коришћене за извлачење производа и богатства овога краја. Борба за сузбијање ове експлоатације није се ни овог лета исцрпљивала кроз одбрану жетве пшенице, затим других стрмних жита која су се у Тимоку релативно мало гајила. Снаге покрета су спречавале одузимање и транспорт свих ратарских, воћарских, сточарских и повртарских производа, вуне, вина, шумске грађе, руда и других продуката и народне имовине.

Три дана после напада на Књажевац, Тимочки батаљон руши рудник Српски Балкан, део Вршке Чуке код Зајечара.<sup>76)</sup> До краја августа месне десетине, као и чланови поверенства Партије изводе низ акција на терену подручја. У Штрбцу је месна десетина запленила 30 кгр. врне скупљене за окупатора да би је пребацила у Црвење, где је група девојака и жена плела чарапе за партизане. Између Јелашничке реке и Андрејевца 19. августа су сечени телефонско-телеграфски стубови.<sup>77)</sup> У Берчиновцу је спаљена архива 29., а 31. августа, у Кожељу ликвидирани сарадник четника Драже Михаиловића. Видно је да је талас интензивних акција после упада батаљона у Књажевац 9. августа умањен. Жетва је била завршена, а потребе ослободилачке борбе нешто су се измениле.

Интензивна активност снага НОП у време прибирања пољопривредних производа овога тела, нарочито јула и августа, дала је велике резултате. Овакву офанзиву немачки окупатор, са својим подчињеним савезницима, бугарским окупационим снагама и Недићевом СДС и управним апаратом, није успео да издржи. Потпуна победа покрета огледа се у краху економске политике »дириговане привреде« и реквизиције. Окупатор није успео скоро ништа да транспортује железницом, а друге комуникације нису биле функционалне. У овој борби за летину народ је у заједничкој победи остао још ближи НОП. С друге стране, окупатор је губио ослоњаца у снагама ортодок-

<sup>75)</sup> АС — ПКС — 381. Ова процена ситуације углавном се односи на књажевачко подручје где је деловао а по потреби и крио по напредним селима тимочке долине Мија Станимировић, аутор извештаја.

<sup>16)</sup> Извештај команданта Југоистока команди у Берлину 16. VII АВII — Мф — Минхен — 12 — 622.

<sup>17)</sup> Дobar део рата Наталија Васиљевић је водила дневник у коме је за 19. VIII написала: „Преко дана смо одмарали, читали и правили план за акцију. Увече свршимо друге послове и у 11 кренемо (Раша, Мирослав, ја и још 3). Дођемо на пругу. Прђе један воз баш кад ми стигосмо. Одмах за њим дадосмо се на посао. Оборисмо 6 бандера, посекосмо жицу, полومисмо чашке, па уздравље. За време посла Раша је одржао конференцију са стражом.

Данашње вести: Сицилија пала, Совјети напредују свуда са јаким снагама — Нарочито су напади уперени према Смоленску — код нас у Крајини на два места је дигнута пруга и спаљене две станице — саобраћај према Крајини прекинут — у Јелашници убијена је жена и 2 човека (жртве четничког терора који је почео да хара на овом терену — прим. аут.)« Сведоци једног времена и једне борбе, Развитак, Зајечар, 1962. 4—5., с. 40.

сних квислинга утолико што су ове постале цемофне да војно и политички делују. Ситуација се очито мењала јачањем нове националистичке организације која је делала по директивама са Равне Горе.

У време када су услови за потпуни развој НОП били испуњени, у лето 1943. нагло се развија равногорска организација која дуго овде није имала упоришта. Међутим, када је већ једном ухватила корена она је доста нагло почела да угрожава НОП који је крајем лета доспео у ситуацију да се жестоко бори против новог непријатеља што представља ново поглавље у историји народноослободилачког рата на тлу књажевачког подручја.

### Организација НОП крајем лета и јесени 1943.

После јунских партијских конференција мрежа органа и организација НОП постаје употпуњенија, а изградња ове мреже бива нарочито изражена крајем лета 1943. С изузетком институција правих носилаца територијалне власти, која у овом делу Србије неће бити изграђена до пред крај НОР, крајем лета на књажевачком подручју су деловале и дејствовале готово све установе својствене развијеном југословенском ослободилачком покрету.

Окружни комитет је наставио да делује у истом саставу, пошто најављивана помоћ виших руководства Србије није стигла. За јужни део зајечарског округа међу-ресекс комитет је деловао до половине септембра, као и ресекс поверенство КПЈ за срез заглавски и тимочки.

Рсекс поверенство је вероватно формирано још крајем јуна, као перспективно тело, али је почело да дела после месец дана. Састанак поверенства од 24. јула 1943. назива се у записнику првим састанком, а 5. августа одржан је други састанак. Дневни ред ових састанака били су стандардни са уобичајеним тачкама: организационо питање, политички рад, затим народноослободилачки одбори, СКОЈ, АФЖ, обавештајна служба, војни рад.<sup>78)</sup> Они су конципирани сходно потребама борбе и рада Партије на овом терену, а у складу са инструкцијама у писмима ПК и непосредно наложеним од делегата ПК и Главног штаба НОВ за Србију Караичића.

На овим састанцима је природно највише разматрано питање одбране жетве, а како се лето ближило крају све више простора и времена се посвећује четништву. На трећем састанку поверенства разматрана је забрињавајућа појава »бегства мољске страже Дражиновцима«, као и почетак дражиновске мобилизације на овом терену.<sup>79)</sup> Чланови поверенства су се кретали од села до села, отседајући одн. скривајући се у кућама, »плевњама« и колибама (»појатама«), сарадника покрета. Свакодневни живот им је био испуњен радом на ширењу партијске организације, као и формирању разних институција покрета на терену, уз повезавања снага покрета на територији са партизанским батаљоном.<sup>80)</sup>

<sup>78)</sup> Записник са другог састанка поверенства, АС — ОКЗа/СКЗаг — 134.

<sup>79)</sup> Записник са III састанка поверенства за заглавски и тимочки срез одржан почетком септембра, АС — ОКЗа/СКЗаг — 128.

<sup>80)</sup> Интересантни су записи из овог времена Наталије Васиљевић која је под суровим условима рата водила дневник са занимљивим детаљима живота и рада чланова поверенства на терену. Ево шта је записано за датум 7. IX: „Ту смо остали заједно преко дана и увече, пре мрака, кренемо на везу. На путу свратимо у две воденице. Код друге смо и вечерали и

Средином и крајем септембра долази до реорганизације партијских руководства у округу. Укидају се међусрески, звани и срески комитети, а среска поверенства прерастају у комитете. Конкретно, међусрески комитет за јужни део округа је укинут, а среско поверенство је прерасло у срески комитет за заглавски и тимочки срез. У присуству Мије Станимировића и Живака Васиљевића крајем септембра у шумарку изнад Врбице и Боровца уместо поверенства формиран је комитет са секретаром Миодрагом Николићем Војом и члановима Наталијом Васиљевић Слободанком, Милорадом Бисићем Миком и Вукашином Драгутиновићем Рашом.<sup>81)</sup>

Отприлике у ово време образован је срески комитет СКОЈ-а за срез заглавски и тимочки.

Широм подручја није било много партијских ћелија и упоришта, будући да су многи страдали у борби или непријатељским рацијама.<sup>82)</sup> Поред тога, велики број комуниста нашао је своје место у партизанској јединици, јер на терену нису могли јавно да се крећу. Поред среског поверенства, касније комитета, налазило се по правилу неколико активних сарадника покрета од којих су неки били чланови КПЈ. Повремено су политички радници на терену укључивани у одред, односно батаљон, да би се опет отиснули на терен сходно постављеним задацима. Негде крајем лета, одлуком ОК КПЈ зајечарског округа, партијске казне члановима Партије су скинуте, а искључени други су враћени у Партију од којих је један радио на терену среза заглавског и тимчког.

Према извештајима секретара зајечарског ОК КПЈ, у округу је, непосредно после одржаних конференција, прецизније 20. јуна, било 43 старих чланова КП и 18 учлањених у време конференција, док је 21. септембра број комуниста у батаљону и »позадини«<sup>83)</sup> износио 79 чланова, 20 кандидата и 20 предкандидата.<sup>83)</sup> Институција предкандидата је уведена вероватно под сугестијом делегата ПК и трајала је 4—5 месеци. Касније, у документима не помињу се предкандидати, а кандидати за чланове КПЈ знатно ређе. Према извештају ОК КПЈ 10. октобра у зајечарском округу било је 92 члана, 20 кандидата и 30 предкандидата. У батаљону је од тог чланства било 33 члана а на територији 59 чланова, не рачунајући кандидате и предкандидате.<sup>84)</sup> Видан

---

сазнали нешто од вести: пало Сарајево- Црвена армија у своје напредовању дошла је на 5 км испред Смоленска; напредује према Кијеву, Енглези заузели неколико вароши у Калабрији. Италијани се предају.

Пут нам је прошао весео, у причи и песми (били смо Мика, Воја и ја). Воја је причао о својим ранијим мурифетлуцима: „Седнем на столчку, церакам се и заваћам људе«. Мики се ово нарочито допало. Воја нам је затим причао о својој ранијој политици као присталице демократске левице Драг. Јовановића. Преко ноћи дођемо у везу са Рашом, Данилом (Велимир Јовановић Пижон — прим. аут.) и Зорком (Естернели Јаковљевић — прим. аут.). Развитак, 1962, 4—5, с. 42.

<sup>81)</sup> АС — МОКЗа — 30, с. 127.

<sup>82)</sup> Стеван Ђорђевић Новак, Ром из Радичевца, проглашен за народног хероја после рата, погинуо је у несретном случају 10. јула код Доње Беле Реке.

<sup>83)</sup> АС — ПКС — 381.

<sup>84)</sup> Извештај ОК ПК-у од 18. октобра 1943., АС — ПКС — 410.

У истом документу се додаје: „Социјални састав наше П.О. био би следећи:

радника — 28 члана а то је 30,4%

сељака — 23 члана а то је 25%

интелект. (уалаца) — 41 а то је 33,6%.

је пораст чланства у партијској организацији округа, чији је део деловао на тлу књажевачког подручја, са кога је потицао и добар део борачког кадра одреда, односно батаљона. Вероватно да је број чланова Партије био нешто већи. Мија Станимировић је рачунао само активне чланове КП присутне у датом тренутку на терену, док је један број комуниста губио везу или се налазио по логорима одакле се повремено враћао на свој терен.

Према извештају јужног међусреског комитета КПЈ ОК-у од 22. јула тада је у заглавском и тимочком срезу било 6 чланова и 10 кандидата,<sup>85)</sup> у који број нису ушли чланови поверенства и међусреског комитета, као ни они који нису тих дана били на вези са међусреским комитетом и поверенством. Тај број је вероватно био нешто већи, а свакако да је потоњих месеци доста увећан. Од партијских ћелија активних у лето и јесен радила је само једна, у Књажевцу, док је по селима било више упоришта. Према мемоарским изворима само у селима било је 11 чланова који начелно нису напустили своја места.<sup>86)</sup>

Крајем септембра или почетком октобра формиран је срески комитет СКОЈ-а за срез заглавски и тимочки, чиме је среско руководство комунистичке омладине обновљено после дужег времена. У подручју је било према мемоарској грађи 6 актива СКОЈ-а са 32 омладинца комуниста. Актива и упоришта било је у Књажевцу, Јелашници, Дебелици, Краљевом Селу, Новом Кориту, Дреновцу, Берчиновцу, Ргошту, Жлну, Црвењу, Штрбцу, Равни, Потркању, Орешцу и вероватно у још неком месту.<sup>87)</sup> Према записнику са II састанка поверенства КПЈ 5. августа у тимочком и заглавском срезу било је тада 44 скојевца и 13 напредних омладинаца.

Мада су од почетка НОР у подручју, поред скојевских актива, формиране групе омладинаца, као масовна основа НОР, тек после јунских партијских конференција у лето 1943. ове омладинске групе почињу да се формално конституишу. Комунисти су агитовали међу омладинцима да је потребно да се организују као део Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије односно Србије. У августу је постојао један одбор УСАОС-а, у Јелашници.<sup>88)</sup>

---

Социјални састав није задовољавајући, али са озбиљнијим радом који ћемо предузети међу радницима надамо се да ће за кратко време социјални састав да се побољша.

Очито је да аутор извештаја под незадовољавајућим социјалним саставом подразумева мали проценат представника радничке класе у КПЈ, а тенденција пријема радника у Партију је видна и у другим документима. Па ипак је проценат радника преувеличан јер су извесне категорије становништва третиране за део радничке класе. У наведени број радника набројани су и занатлије, власници средстава за производњу у својим радњама, полурадници одн. сезонски радници по рудницима који су своју свест формирали углавном као припадници слоја сељаштва будући да су од пољопривреде на својим имањима претежно живели. Међутим, ова појава заслужује посебну социолошку обраду.

<sup>85)</sup> АС — ОКЗа — 40.

<sup>86)</sup> У Жуковцу су деловали Божидар Рашић Динко и Момчило Вукић, у Берчиновцу учитељ Првул Димитријевић, у Црвењу Јеленко Ристић, у Дебелици Миле Узелац, у Штрбцу су упориште чинили два члана, а у Васиљу, Булиновцу, Јаковцу и Дреновцу по један; АС — МОКЗа — 30, с. 127-8.

<sup>87)</sup> ИА Зајечар — реконструкција. . . , с. 16/17.

<sup>88)</sup> АС — ОКЗа/СКЗаг — 127.

Такође се тежило формирању антифашистичке женске организације. Обично је у партијским руководствомима један члан био задужен да ради на организовању жена у одређеном региону. Може се констатовати да су жене имале свој допринос у стварању народнослободилачког покрета само се то мањз примећивало због традиционалне запостављености жена у друштву. Међутим, сарадња становништва са покретом, непосредна веза Партије и народа, партизанске јединице са мештанима села и града, без чега је тешко замислити успех и опстанак НОП, подразумевала је масовну подршку жена ослободилачкој борби.

Тек после јулских партијских конференција пришло се стварању чисто женске антифашистичке организације, већ афирмисане у земљи, под називом АФЖ — Антифашистички фронт жена. До стварања окружног одбора АФЖ ове године није дошло, као ни до формирања среских одбора на југу зајечарског округа. Током лета 1943. образују се групе жена у појединим насељима које су примале задатке од одређеног члана партијског руководства и систематски помагале покрет. У септембру је постојао један сеоски одбор АФЖ и, како је констатовано на састанку среског поверенства, радом је обухваћено 140 жена у 12 села тимочког и заглавског среза.<sup>89)</sup> Међутим, предвиђени срески одбор АФЖ за ова два или овај здружени велики срез остао је само у пројекту до краја 1943. године.

Одбора за помоћ односно народнослободилачког фонда било је овог лета и јесени у више насеља оба среза. То су још увек били органи за прикупљање средстава за помоћ партизанској јединици и политичким радницима на терену, али са ширим делокругом послова што их карактерише као перспективне органе власти. За поједине одборе се може рећи да су поседовали доста елемената органа власти, као што је био народноослободилачки одбор у Јелашници. Осим овога, одбори су радили у Трновцу, Дреновцу, Новом Кориту, Потркању, Горњем Зунићу, Берчиновцу, Ргошту, Бучју, Васиљу, Црвењу, Валеvcу, Жлну, Штрбцу, Понору, Кренти, Мучибаби и Булиновцу. Овог лета је оформљен одбор у Књажевцу, али он није био тако активан као онај који је ликвидиран марта 1943. Одбори су бројали обично 3 до 5 чланова, а најбројнији је био у Новом Кориту од 7 чланова.<sup>90)</sup> Они су прикупљали помоћ у новцу, материјалу, одећи и обући, те организовали израду потребне опреме или предмета. Такође организовали су смештај и негу рањених партизана и политичких радника и водила рачуна о породицама ухалшених другова. Радили су на ликвидирању појединих квислинга, забрањивали рад општинским управама, предузимали акте против експлоататорских мера окупатора, налагали мештанима да не одлазе на рад у Немачку или борски рудник, прикупљали податке о квислиншким и окупаторским снагама, спречавали стварање четничке организације у месту као и четничку мобилизацију итд.

Формирани су само месни одбори који се евентуално могу сматрати општинским. Виших или већих одбора у већим регионима, односно срезovima до 1944. није било у овом крају.

Што се војног устројства тиче ово подручје је такође имало развијену структуру. Део бораца Тимочког батаљона, као и касније

<sup>89)</sup> Записник са састанка поверенства од 12. IX, АС — ОКЗа — 67.

<sup>90)</sup> ИА Зајечар — реконструкције . . . , с. 22—3.

насталог одреда »Миленко Брковић Црни« са два батаљона, био је кадровски попуњен са овог терена. Поред тога широм подручја, с изузетком Буцака где је покрет текао нешто другачијим путевима, постојала је мрежа месних партизанских војних група које су синхронизујући акције са одбором, односно батаљоном или дејствујући саме, када је стална партизанска јединица била у другом региону Србије, фактички чиниле значајну војну снагу покрета.

Релативно развијена организација НОП у његовим главним елементима и константна борба против немачког и бугарског окупатора, недићевског полицијско-управног апарата и СДС, а од овог времена, нарочито са равнорском организацијом, остаје карактеристика НОР у књажевачком подручју. Уопште узев, не само војна већ и организација покрета на територији током читавог лета и јесени је у успону, с тим што ће крајем јесени и крајем ове, треће ратне године у борби са новим непријатељем — четништвом почети на терену да показују знаке извесне угрожености.

## НОБ ОД КРАЈА 1943. ДО КРАЈА ЛЕТА 1944. ГОДИНЕ

### Борба против равнорског четничког покрета

Интересантан је развој равнорског покрета у књажевачком подручју које је дуго остало поштеђено ове организације вредне историјског истраживања и оцена са разних аспеката. Пошто су настојања Равне Горе да се организација прошири и у овом региону дуго остала без резултата, крајем лета ситуација се изменила. У суседним регионима, срезовима напр. сокобањском, бољевачком, па и сврљишком и зајечарском, четништво хвата корене тако да је талас четничког организовања или на извештан начин реорганизација квислиншких снага захватила и подручје заглавског, тимочког среза и Буцака. Уствари, четништво је толико било инфилтрирано у војну трупу СДС да је командни кадар ове недићевске формације највећим делом приступио организацији Драже Михаиловића ствараној и створеној у скоро читавој Србији до лета 1943.

И поред великих успеха у спречавању рађања и развоја четничког покрета, НОП књажевачког подручја, до краја лета, није више могао, начелно речено, спречити успон ове нове квислиншке организације. Када је већ једном, и то веома касно, четништво створило упоришта у књажевачком подручју оно се рапидно развијало. Ваља подвући чињеницу да је четништво на овом терену одувек имало квислиншки карактер. Примећује се веома мала еволуција четничког курса, наравно у правцу што тешњег зближавања са окупатором.

---

<sup>91)</sup> »Овамо у народу прича се да су се официри мајора Пилетића састајали са Гестаповцима у Гранд хотелу у Неготину, а за мајора Љ. Јовановића да је код њега био неки Гестаповац 6 дана ради преговора, а тако исто сам Љ. Јовановић састајао се са бугарским командантом у Бољевцу«, каже се у извештају ОК, АС — 381. Пилетић је командант Крајинског четничког корпуса, а Љуба Јовановић Тимочког корпуса. Јовановић је на тај положај дошао пошто је претходно са положаја команданта окружне команде СДС из Зајечара »побегао у шуму« што је вероватно била смишљена фарса за обмањивање народа.

Успешност развоја равногорског покрета, крајем лета и јесени 1943. ваља сагледати кроз колаборационистички однос четништва са још увек доста моћним немачким окупатором. Четничка пропаганда није признавала везе са окупаторским властима и на тај начин део становништва дезинформисала о својој правој улози. Велику дезинформаторску улогу одиграо је Радио-Лондон који је у народу највише слушан, с обзиром да су се његове емисије јасније хватале на радио таласима него емије Радио-Москве и »Словодне Југославије«. Међутим, ОК КПЈ зајечарског округа, у писму од 31. септембра, децидирано наводи контакте и договоре између четничких команданата корпуса и Гестапоа.<sup>91)</sup> Неприродан и брз развој четничке организације може се објаснити искључиво чињеницом да је она уживала стварну потпору немачких окупационих власти, недићевског апарата, па и Бугарских окупационих војних власти, оданих савезнику Немачког Рајха. Равногорски команданти не само што су прећутно или договорно имали одрешене руке да јединице СДС укључују у своје перспективне бригаде, него су ускоро прешли на мобилизацију становништва која је имала принудан карактер. Људима су упућивани позиви да се јаве у четничку војну јединицу под претњом смртне казне што је окупатор дозвољавао. Истовремено, породице партизанских бораца, које су само добровољно могле да приступе одреду односно батаљону, биле су изложене терору, хапшене, одвођене у логоре или малтретиране на разне начине. Многе појаве могу да послуже као сведочанство да је немачки окупатор ове јесени већ смишљено подржавао четничку организацију, која се без његове подршке не би могла одржати у овом крају.

Да је крајем лета НОП ушао у нову фазу борбе уочава ОК КПЈ зајечарског округа већ у извештају 21. септембра. »До пре извесног времена пред нашом ПО поставили смо проблеме жетве — врше... а данас нам се постављају проблеми: одбрана жита, државинска мобилизација и тотална Хитлерова мобилизација« констатује окружни комитет, а сличну периодизацију у својим плановима рада има среско поверенство КП.

У току септембра равногорци врше мобилизацију како би попунили људском своје бригаде које су у књажевачком подручју још увек биле кадровски слабе. Тимочки партизански батаљон се креће западним делом подручја у настојањима да разбије четничку војну формацију. Код Бучја, 8. септембра, батаљон је разјурио II заглавску бригаду, а 9. долази до сукоба са Тимочком бригадом код Мањинца. У циљу јачања четништва на подручју продира са запада Сокобањска четничка бригада и на планини Тумби ступа у борбу са Тимочким батаљоном 21. септембра. После жестоке борбе Сокобањска бригада се повукла.<sup>92)</sup> У ово време батаљон по деловима улази у села, држи зборове на којима се највише говорило о очувању скупљене жетве и онемогућавању даље реквизиције повртарских култура, кукуруза, сточног фонда и других пољопривредних производа. Све је актуелније било објашњавање народу улоге четника у

<sup>91)</sup> У тој борби је погинуо водник II вода I чете батаљона Живан Витомировић, звани Чика Галама, учитељ, док су четници према сећањима партизана имало неколико мртвих и рањених, а према извештају Књажевачког четничког корпуса врховној команди на Равној Гори од 11. XI само два мртва, AVII — ДМ — СВ — 16714.

земљи и подручју и њиховог односа према окупатору и НОП. Овакви политички зборови, обично уз истовремено извршене акције, одржани су 8. септембра у Бучју, 9. у Дебелици, када је из села пошло у партизане 14 мештана, 10. у Трновцу, 11. у Јелашници, где је после збора настала игранка и народно весеље, 12. у Јаковцу, 12/14. у Радичевцу и Горњем Зуничу, а 15. у Жуковцу.<sup>93)</sup> Затим, 16. септембра у Штрбцу и Доњој Каменици, 17. у Црвењу одакле су однете 4 тоне пшенице прикупљене за житну централу, а 20. септембра у Штипичи.<sup>94)</sup> Око 25. септембра део батаљона опет улази у Јаковац пали архиву и демолира општинску зграду. Акције су веома честе и у северном делу тимочког среза који припада зајечарском подручју (Врбица, Селачко, Мариновац, Боровац и Мали Извор), зајечарском и бољевачком срезу, затим борском срезу и Крајини. У овим акцијама повремено су учествовале и месне партизанске групе којих је било широм зајечарског округа.

Међу месним партизанским десетинама овог лета и јесени, у књажевачком подручју нарочито су биле активне у Горњем Зуничу, Јелашници, Дебелици, Берчиновцу и Црвењу. Кадровски састав у њима се иначе доста мењао, а поготову се много мењао крајем лета и с јесени 1943. када многи омладинци из ових десетина односно група одлазе у партизански одред, батаљон, а поред тога део омладине бива мобилисан у четничке јединице. Тако ће, постепено све више месне десетине бивати угрожене на терену на коме се све јаче учвршћивала четничка организација.

После одласка I, јастребачке, чете батаљона, према западу, на терен Топлице, део ове чете са озренског терена остао је у срезу сокобањском да би се од те групе, око 10. септембра, формирала Озренска чета. Та партизанска јединица би држала терен некадашњег Озренског одреда са повременим дејствовањем на западној страни заглавског среза. Везе батаљона са овом четом најчешће су одржаване преко Скробнице, која је била на комуникацији између сокобањске котлине и Тимока.

Мада је до лета 1942. терен сврљишког среза био веома погодан за развој НОП, ситуација се нагло изменила после Аћимовићевих потера. У периоду од борбе код Кренте до лета 1942. године, снаге покрета са књажевачког подручја уживале су велику подршку покрета у сврљишком крају. Међутим, Аћимовићева офанзива је оставила такву пустош у јужном суседству књажевачког подручја да се покрет тамо веома тешко могао обновити. Тек у ово време се помало оживљава рад законспирисаних преосталих упоришта покрета.<sup>95)</sup> Крајем лета у овом срезу, као и читавом нашем округу,

<sup>93)</sup> Шеф СДБ Зајечар шефу кабинета СДБ 22. и 28. IX, AVII — Нда — 52 — II — 53 и 59.

Извештај окружног начелника зајечарског округа шефу СДБ у Београду 15. IX, AVII — Нда — 24 — 1 — 13.

<sup>94)</sup> Срески начелник Књажевац крајскоманди Зајечар 17. IX, AVII — Нда 32 — 1 — 29.

<sup>95)</sup> Да бисмо изразили атмосферу у сврљишком срезу још у лето 1943. да наведемо део сећања Јована Митића: »У то време најтежа је и најгора ситуација је била у Сврљишком срезу... Не само да нисмо имали никога и ни једног члана Партије, него су сељаци почели да хватају партизане и овде нисмо смели да замркнуемо без страже. Тако смо у Извору (поред самог заглавског среза — прим. аут.) прикупили 30 сељака и док сам ја држао збор Сава је држао пушкомитраљез.

покрет је ојачао о чему говори и нишки ОК КПЈ у извештају ПК 12. и 27. августа и 17. септембра.<sup>96)</sup>

Део сврљишког одреда који се после Аћимовићеве офанзиве пребацио на терен нишавског среза, дејствовао је и овог лета као Нишавска чета на широком простору. Одржаване су чак извесне везе са групом бугарских партизана видинског округа.<sup>97)</sup> Та група, која ће крајем 1943. године да прерасте у партизански одред »Бенковски«, углавном се држала Орешачког Балкана и терена белограчишког, кулског, па и фердинандовског среза. Пионир тих веза био је командир Нишавске чете Славче Балкански који се често пребацивао кроз превоје на Старој планини. Правци кретања Славча Балканског, и још неколико партизана, ишли су најчешће преко источног Буџака. Нарочито су значајна партизанска упоришта била села Црни Врх и Равно Бучје где су мештани скривали и снабдевали Балканског и другове. Међутим, овог лета равногорска четничка организација ствара своја упоришта у западном делу Буџака, у селима Јаловик, Извор, Вртовац и другим местима близу тзв. Недићеве Србије, док су насеља према старој бугарској граници била чвршће везана за југословенски НОП.

Четници су имали у плану уништење Нишавске чете. Славчу Балканском су постављане многобројне заседе да би једна најзад успела 8. августа 1943.<sup>98)</sup>

Нишавска чета је делимично дејствовала у Буџаку, где је ликвидирала упоришта бугарске власти. У Црном Врху су августа убијена два аденунцијатора, крива за убиство два бугарска партизана који су прешли на терен Нишавске чете да би од српских партизана набили оружје. Септембра месеца, када су везе са нишким ОК КПЈ ојачане, овај Комитет, у договору са врањским ОК, налаже пребацивање већег дела Нишавске чете која је укупно бројала 30 бораца, на терен Лужнице да би се укључила у Лужнички батаљон II јужноморавског одреда.<sup>99)</sup> Новембра 1943. формираће се Нишавска чета која је од почетка била самостална јединица. Њен радијус дејства био је опет претежно у пиротском крају, али са тежиштем нешто јужније, чак и преко Нишаве, ка југу. Та чета ће на прелому 1943/44. године прерасти у Нишавски одред са стотину бораца.

У Буџаку се покрет другачије развијао с обзиром на услове бугарске фашистичке управе. Политика фашистичке Бугарске се све више разоткривала а на то је утицала и чињеницом да становништво није прихватало бугарско име и власт, као ни фашистички систем. Репресивне мере бугарске војске и полиције достиже врхунац јесени 1943. Ове су биле спешне активношћу равногорских четника. Октобра месеца акцијом бугарске казнене експедиције извршен је покољ становништва у више села Буџака.

---

Уцена је била 50.000 динара, и они су са тим куповали волове.« АС — МОКН — 66, с. 87. Ово је само илустративни пример више да величина народнослободилачке борбе нема равних примера у историји социјалних покрета народа источне Србије уопште.

<sup>96)</sup> Зборник НОР, I, 5, с. 266—8.

<sup>97)</sup> АС — МОКПт — 23, с. з.

<sup>98)</sup> Из заседе код Топлог Дола убијен је Балкански као и Костадин Ђирић из Топлог Дола, док је бугарски партизан Иван Димитров побегао из четничких руку.

<sup>99)</sup> АС — МОКПт — 23, с. 2.

И поред изричитих налога врховне команде Драже Михаиловића да се бугарске јединице не нападају, већ да се са њима сарађује у циљу уништења јединог и заједничког непријатеља — »комуниста« одн. НОП, Сврљишка бригада Књажевачког четничког корпуса одлучује да нападне бугарски штаб у Кални.<sup>100)</sup> Ради предупредивања напада одред бугарске полиције је кренуо према Вртовцу, али су га четници сузбили и неколико Бугара је заробљено. Иживљавање четника над заробљенима и напад на Калну 5. октобра разјарио је Бугаре, који траже помоћ из суседних области. Одмах је пребачен 25. казнени пук из Сливена, 3. белограчишки пешадијски пут и један полицијски батаљон, који се нарочито истицао суровошћу. Ова казнена трупа је у свом наиласку редом у селима Буцака палила куће, хапсила и убијала људе. Убијено је око 120 невиних људи, највише у Алдиној Реци и Габровници, затим у Кални, Црном Врху, Ђуштици и Татрашници, а више жртава било је у Вртовцу, Јаловик Извору, Инови и Балта Бориловцу.<sup>101)</sup> Крвави терор је трајао 6. и 7. октобра. На крају, у школском дворишту, у Кални било је затворено око 500 људи од којих је око 60 отерано на рад у Бугарску, а остали пуштени кућама.<sup>102)</sup>

НОП на територији Буцака није имао тако развијену организацију током 1943. па све до краја рата, као на територији заглавског и тимочког среза. Међутим, на тлу Буцака колаборација са окупатором начелно није постојала. Истовремено на тлу заглавског и тимочког среза један мали део становништва регрутован кроз квислиншке формације и органе прихватио је квислиншку сарадњу фактички пружајући подршку немачком окупатору под притиском терора. Уколико је терор окупатора био већи под том пресијом становништво је пружало мању подршку НОП али ни то не треба апсолутно прихватити. Учесће у НОП и масовна подршка у народу зависила је и од других чинилаца.

На тлу заглавског и тимочког среза, наглим развојем четничке организације борба између снага покрета и четника бива све оштрија. Седиште штаба Књажевачког корпуса било је у селу Вина где се сместио командант Божа Миладиновић са својим телохранитељима. У оквиру овог корпуса дејствовале су ове јесени Сврљишка четничка бригада у сврљишком срезу, I и II књажевачка или Заглавска бригада, прва претежно у Заглавку под командом поручника Витомира Јанковића из Балинца, друга у западном делу среза под командом Димитрија Жаркова белоемигранта, док је најкасније формирана Тимочка бригада за тимочки срез. Тимочка бригада је тек 23. октобра 1943.

<sup>100)</sup> Мотиви овог изузетног напада на бугарског окупатора свакако извиру из антибугарског комплекса четних руководилаца из овог краја, окорелих националиста. Командант Сврљишке четничке бригаде Мирко Ђирковић и његов штаб нису имали за циљ ликвидирање бугарског фашистичког система већ обрачун у згодној прилици са Бугарима као људима без обзира да ли им је пао шака фашистички официр или мобилисани сељак. Иначе са територије Буцака мобилисано је људство за два четничка батаљона. Ваља имати у виду да су четничке јединице — батаљони, бригаде, корпуси фактички били знатно мање јединице него што би се по имену закључило.

<sup>101)</sup> Драгојло Милић: За слободу — за социјализам, списак погинулих у рату, Књажевац, 1960.

<sup>102)</sup> Споменица, Књажевац, с. 46.

напала одред пољске страже у Андрејевцу, па се повукла, да би у другом покушају 3. новембра разоружала ову јединицу без отпора,<sup>103</sup>) Ова је била најнеспремнија борбена јединица, јер је била састављена од силом мобилисаних сељака тимочког среза, у већини сарадника покрета у ширем смислу речи, а сам наменовани командант, резервни официр Васић, у извесној мери је сарађивао са комунистима, односно покретом.

Већ ове јесени почео је да бесни четнички терор на тлу заглавског и тимочког среза. Поред оформљених бригада које се деле на батаљоне, а ове на чете, четнички команданти настоје да у сваком селу образују организацију која би онемогућила приступ свакој партизанској јединици и делатност политичких радника НОП. Све је теже било кретање по терену где четници организују обавештајну службу са искључивим задатком мотрења на активност снага НОП. Четници организују појединачна убиства чешће ноћу, али и дању по селима и кућама или дворишту, у колибама, на путевима, железничким станицама и другим местима. Немачки окупатор је испољавао делимичну резервисаност према акцијама четника у Књажевцу и на комуникацији Ниш — Зајечар, али су села била сасвим препуштена четничким командантима. У њима су се четници сасвим слободно кретали у групама са заставама позивајући мештани у четничку војску. Ову обавезу мештани су тешко могли да избегну јер је четничка казна редовно била крајња. Смртну казну су позвани могли избећи само хитним одласком у партизанску јединицу, одласком на рад у Бор или Немачку, односно напуштањем подручја.

Четнички команданти, који су били носиоци и руководиоци равнорске организације, настојећи да мобилизацијом створе бројне трупе теже да концентришу своје снаге ради сузбијања партизанских војних јединица. Потпуним покривањем терена, увлачењем сваког насеља у четничку организацију, настојало се да се не остави икаква могућност за деловање ослободилачког покрета.

Током септембра и октобра НОП је био у успону на тлу књажевачког подручја као и суседним подручјима Србије. Тимочки партизански батаљон је дејствовао претежно ван подручја, али су његови операцијски захвати били значајни. Оперисући на подручју Зајечара, батаљон 1. октобра ступа у борбу против немачких и бугарских трупа на брду Братујевац. Надмоћним немачким и бугарским снагама долазе у помоћ четници Тимочког корпуса, али је батаљон у противнападу најпре разбио четнике, а потом немачко-бугарску трупу.<sup>104</sup>) Ова сјајна победа је имала позитивног ефекта и тиме што је компромитовала четничку организацију на широком подручју Зајечара. После ове борбе батаљон јача, јер долазе нови борци, али није било довољно оружја. Пошто су услови сазрели, ОК КПЈ зајечарског округа доноси одлуку о формирању два батаљона. На дан 8. октобра образован је Зајечарски НОП одред »Миленко Брковић Црни« са два батаљона. Његов штаб су чинили командант одреда Василије Ђуровић, заменик команданта Божа Кораћ, начелник штаба Војислав Јеленковић, политички комесар, Бранко Поповић, а заменик политичког комесера Драгоман Радоичић. У I батаљону за команданта је постављен Божо Вуколић Вучко, а после његовог рађавања командант постаје Јован Кеџман. Политички комесар овог батаљона био је Мирко Петровић, а партијски руководилац Мирко Бабић. Командант II батаљона постао је Вукашин Милић, политички комесар Сретен Цвијић Никола,

а партијски руководиолац Душан Глигоријевић Саша. У првом батаљону било је око 60 бораца у две чете, у Другом батаљону такође две чете са око 80 припадника. Укупно у одреду било је око 150 бораца од којих је део, додуше мање од половине, био са територије Књажевачког подручја.<sup>103)</sup>

Док је Други батаљон кренуо пут Крајине, Први је оперисао око Белог Тимока уз помоћ сеоских партизанских десетина. Тако је више партизана, са припадницима месне десетине у Црвењу, 8. октобра одржало народни збор, а 10/11. октобра у Дебилици демолирана општинска зграда и разоружана сеоска стража.<sup>104)</sup> У Мањинац је 12. ушла партизанска група са којом је пошло седам омладинаца, а 12/13. октобра партизани упадају у Краљево Село да би исписали пароле по зидовима.<sup>105)</sup> У подручју Зајечара долази до неколико борби са четницима Тимочког корпуса, а 16. октобра код Равне је Први, називан и Тимочки, батаљон жестоко поразио Другу књажевачку и Тимочку бригаду. Четници су се разбежали у нереду побацавши оружје. Четнички команданти ће у својим извештајима често говорити како им људство бежи после првих партизанских рафала.

После борбе код Равне, по тимочким селима је растуран проглас Првог батаљона уперен против четничке организације.<sup>106)</sup> Међутим, штаб Књажевачког корпуса предузима мере у циљу обнављања односно консолидовања две поражене бригаде. Те мере су по обичају биле застрашивање народа репресалијама, које су често и реализоване. Четничке јединице су често бивале разбијене, али су четнички руководиоци користећи помоћ окупатора и недићевског апарата увек били у ситуацији да обнове своје јединице. Под датим околностима ненаоружано становништво села и града није могло пружити отпор четничкој мобилизацији. Мобилизацијом, форсирано су настале крупне четничке јединице, наоружане великим делом оружјем, опремом и муницијом који су дотурали немачки окупатори и Недићев апарат,

<sup>103)</sup> AVII — ДМ — СВ — 16714.

<sup>104)</sup> У борби је погинуло 17 немачких војника, а заробљени злогласни командант логора у Зајечару, подофицир Курт стрељан. Погинуо је један бугарски официр и 1 војник, 6 војника дезертирало, а у плен је пало доста оружја, 2 камиона, митраљез, муниција и опрема. Неколико четника је заробљено, а више њих дезертирало, док је батаљон имао само два погинула. Окружни начелник из Зајечара МУП-у 2. X 1943., AVII — Нда — 31 — 10 — 48.

<sup>105)</sup> Источна Србија, с. 102—3.

<sup>106)</sup> Шеф СДБ Зајечар шефу кабинета СДБ Београд 10. X, AVII — Нда — 52 — 12 — 10; начелних тимочког среза зајечарској крајскоманди 11. X, AVII — Нда — 31 — 1 — 39.

<sup>107)</sup> Начелник тимочког среза Гестапоу Неготин 13. X, AVII — Нда — 31 — 41.

<sup>108)</sup> У том прогласу се поред осталог наводи: »Браћо сељаци. Одбите мобилизацију коју покушавају да изведу Дража и официри који продадоше нашу државу 1941. године.

Друже,

Зашто пролеваш своју крв за рачун госпoде официра? Зашто пуцаш у своје другове партизане који се већ две године боре против окупатора за слободу народа и твој бољи живот? Окрени оружје против госпoде официра.

Последња борба 16. X 43. код Равне и Дебелице нека ти буде последња опомена!« АС — ОКЗа/СКЗаг — 132.

што је тешко падало партизанским батаљонима јер су морали да учесно воде борбу против неколико пута разбијених и обновљених четничких бригада.

Територија Тимочког корпуса, која је захватила зајечарски, бољевачки, борски, крајински и неготински срез, још гушће је била поседнута четничким снагама у односу на терен Књажевачког корпуса. Код Заграђа 20. октобра је Зајечарска бригада у противнападу била потпуно разбијена, али је у тој борби погинуо секретар ОК Мија Станимировић. О овој борби и погибији секретара комитета јавио је покрајинском комитету члан ОК Живан Васиљевић писмом од 24. октобра.<sup>109)</sup> Група партизана и припадника месне десетине ушла је у Краљево Село 25. октобра, спалила архиву и излепила летке по зградама.<sup>110)</sup> У Трговишту је 26. спаљена архива општине и заплешене су намирнице сакупљене за окупатора, а 27. октобра у Балановцу партизанска група осуђује на смрт два квислинга. Први (Тимочки) батаљон је 31. октобра срушио рудник Добра Срећа, а намирнице и експлозив запленио.<sup>111)</sup> Овај рудник који је задњих седмица био чуван од четника, а експлоатисан за окупатора, тако је порушен да га окупатор није могао обновити.

После рушења угљенокопа Добра Срећа, Први батаљон је оперисао у сокобањском срезу, да би се вратио у Тимок и код Јелашнице спојио са Другим (Крајинским) батаљоном. Приликом сваког покрета, у свакој могућој прилици, батаљони су смисљено изводили акције, рушећи окупаторско-четничку власт.<sup>112)</sup> На брду Чутурилу између Јаковца и Јелашнице 16. новембра дошло је до жестоког судара читавог одреда са Тимочком четничком бригадом. Четници су били потпуно разбијени да би се по обичају разбежали у потпуном нереду према Тимоку.<sup>113)</sup> Само захваљујући инсистирању штаба корпуса, Тимочка бригада је обновљена.

У време борбе на Чутурилу, у Балановцу је спаљена архива, у Горњем Зуничу растурена сеоска стража, уништена архива и демолирана железничка станица,<sup>114)</sup> а на периферији Књажевца, део једне

<sup>109)</sup> Део писма гласи: »Нас двојица (Станимировић и Васиљевић — прим. аут.) смо били на терену тимочко-заглавском. Пошто смо тамо дефинитивно средили П. орг. решили смо да пређемо на северни део терена — у Крајину. А тамо је и батаљон кренуо истовремено на ту страну... 20 окт. осванули смо у једној појати између села Вратарнице, Боровца и Заграђа. Како нисмо ноћу спавали — легли смо. Нисмо спавали ни 2 сата кад око пола девет јави осматрач да према нама иду у стрелце Дражиновци... пошли смо у стрељачком строју према Дражиновцима који су већ отворили ватру... Д. је пуцао из машингевера и истрчао на брисан простор вичући: »Напред другови! Ура!« Кад је осетио да га крвници туку из митраљеза он је легао али и у лежећем ставу је био изложен ватри — и десило се ето оно што је нашу П.О. много погодило и осакатило. Куршум га је погодио у кичму тако да је брзо издахнуо.

Смрћу друга Д. остао сам још само ја — јер Љуба је већ, како вам је — јављено у прошлом писму, отишла са нашег терена.

Задачи — које је Партија поставила пред наш ОК и ситуација на терену су такви да се сада и то што пре намеће стварање ОК који ће одговарати задацима и учинити да губитак друга Д. што мање погоди нашу Парг. орг.« АС — ПКС — 413.

<sup>110)</sup> Среско начелство тимочког среза МУП-у 26. X, AVII — Нда — 31 — 1 — 47.

<sup>111)</sup> Немачки командант Југоистока команди сувоземне војске 12. XI, AVII Мф — Минхен — 1 — 1080.

партизанске чете је скинуо каишеве са највећег парног млина.<sup>115)</sup> Батаљони упадају у низ села, пали архиве и држе народне зборове као у Петруши, Ошљану и даље ка северу у другој половини новембра 1943.<sup>116)</sup> Крајем новембра Зајечарски одред опет крстари по заглавском срезу да би 27. дигао у ваздух железнички мост између Доњег и Горњег Зунича, а 28. новембра у Скробници ликвидирао двојицу колаборациониста. Пошто је опет дејствовао неколико дана у сокобањском срезу одред се пребацио на Тупижницу.<sup>117)</sup>

Са Тупижнице, Зајечарски НОП одред напада реорганизовану Тимочку четничку бригаду 6. децембра у Дебелици. Бригада се одмах распала, а мањи део четника је приступио одреду.<sup>118)</sup> Партизани улазе у села тимочког среза западно од Тимока да би продужили према Зајечару. Рудник Вршка Чука је рушен неколико пута, а 8. децембра темељно, па и стручно, тако да овај велики угљенокоп дуго није радио. И поред сада већ поседнутог терена, четници, као ни Недићеве органи и окупатор, нису имали јасну представу о кретању партизана, јер су акције и напади примећивани у разним крајевима подручја. У Грезни је 12. децембра ликвидира један четнички сарадник, код Берчиновца 15. четници бивају изненада нападнути, 18. из Јаковца је изведен председник општине, а у Радичевцу спаљена архива.<sup>119)</sup> Близу манастира Суводола, на граници између Зајечарског и Књажевачког подручја 19., 20. и 21. децембра Други батаљон туче Зајечарску четничку бригаду, а код манастира Св. Петра, близу Доњег Зунича, опет води борбу са четницима Књажевачког корпуса. У Мањинцу је 25. спаљена архива.<sup>120)</sup>

За то време Тимочки батаљон оперише западно од Књажевца да би код Булиновца 20. децембра напао четнике, а 21. код Скробнице заробио и уништио аутомобил. Потом ће овај батаљон да крстари по бањском и сврљишком срезу ради разбијања четничких снага на том терену и пружања подршке снагама покрета. Код Попшице 25. и 26. децембра, Први батаљон, скупа са Озренским батаљоном, водио је борбу против Сврљишке и II заглавске (књажевачке) четничке бригаде.<sup>121)</sup> Мада је борба код Попшице представљала војнички победу партизана ипак су све тешкоће ослободилачког рата, партизанског ратовања, под условима четничке офанзиве потпомагане од окупатора, ушле у акутну фазу.

<sup>112)</sup> У низу акција које је извршио II (Крајински) батаљон надалеко се чуло о освајању воза који је неколико станица између Зајечара и Неготина прешао да би на њима партизани разоружавали бугарску посаду. Чак је области начелник у Враци известио бугарског министра полиције о »узнемирењу« бугарског живља поред границе, ЦДИА Софија — 370 — 1 — 1279 — лист 239.

<sup>113)</sup> АС — ОКЗа/СКЗаг — 138.

<sup>114)</sup> Преглед догађаја, Недићев МУП, AVII — Нда — 1 — 1 — 5.

<sup>115)</sup> Начелник зајечарског округа МУП-а 1 XII, AVII — Нда — 24 — 6 — 12.

<sup>116)</sup> АС — ОКЗа/СКЗаг — 138.

<sup>117)</sup> Одред је садејствовао са Озренском четом која је крајем новембра прерасла у батаљон.

<sup>118)</sup> Око 15 четника се добровољно предало и укључило у партизанску јединицу, АС — ОКЗа/СКЗаг — 138.

<sup>119)</sup> МУП команданту граничне страже СДС 18., 19. и 24. децембра, AVII — Нда — 26А — 4 — 1 — листови 17, 18. и 22.

<sup>120)</sup> МУП Недићу 30. XII, Зборник НОР, 1, 21, с. 558 и 564.

Борбени квалитети и морал четничких јединица били су такви да су ове у свакој борби са иоле јачом партизанском јединицом напуштале положаје фактички признајући пораз. Четничке јединице су се састојале из добровољно опредељених људи и већине мобилисаних из свих села, варошица Андрејевца и града Књажевца. Активни део четничког кадра чиниле су старешине, команданти јединица и припадници тројки. Већи део кадра пак држао се линије мањег отпора тежећи да напусти јединице после мобилисања.<sup>121)</sup> Међутим, опстанак партизанских јединица и, уопште, органа и институција НОП, био је врло тежак у условима густо организованог четништва. Упркос чињеници да је четништво почев од своје Врховне команде на Равној Дори до сеоских четника било веома лоше организовано и због много чега непопуларно, захваљујући свесредној помоћи квислинга, реакционарних грађанских снага, посебно немачког и њему оданог бугарског окупатора створила се веома тешка ситуација за развој и опстанак ослободилачког покрета. Уствари то је била последња офанзива реакционарних друштвених слојева који су сада сложни и јединствени са окупатором пружали одлучан отпор стварно све јачем југословенском НОП-у који је претио да дефинитивно преузме ситуацију у своје руке.

Објективно, крајем 1943. године, партизанске снаге и теренске организације НОП бориле су се са огромним тешкоћама на тлу зајечарског округа и књажевачког подручја. Нарочито, је отежан био рад хелија КПЈ и активима СКОЈ-а и њиховим руководством, такође напредној омладинској и женској антифашистичкој организацији, месним партизанским десетинама, одборима народноослободилачког фронта, односно народноослободилачким одборима. На четвртом састанку средског комитета КПЈ за заглавско-тимочки срез половином децембра, примећено је извесно опадање политичког рада.<sup>122)</sup> После веома кишовите јесени са приближавањем зиме четнички терор је успео да спута многе активности и форме рада на терену.

Међутим, тешко је говорити о слабљењу ослободилачке борбе. Многи подаци показују да је она управо јачала, ступајући у нову развојну фазу. Стандардна јединица Народноослободилачке војске зајечарског округа — Зајечарски одред »Миленко Брковић Црни« евидентно бројно јача, а све већа је била њена борбена спремност будући да се она свакодневно калдила против више непријатеља под напорним ратним условима.

### Одлазак оперативних партизанских јединица у Топлицу

На прелому 1943. и 1944. године књажевачко подручје представља терен веома изоштрене борбе између снага покрета и дражиновских четника. Зајечарски НОП одред, као елитна партизанска јединица у овом делу Србије, делимично крстари уздуж подручја да би повремено оперисао у нишком округу или пиротском подручју под бугарском управом. У северном делу Србије окупатор и четници су релативно успешније водили офанзиву против НОП, чије су активне снаге тамо биле знатно редуциране. Видан је изванредан притисак тих

<sup>121)</sup> АС — ПКС — 467.

<sup>122)</sup> Интересантна су размишљања аутора ратног дневника М. Бисића, Народ прича... Ситуација на терену и догађаји, Развитак, 1962, 4—5, с. 47.

<sup>123)</sup> АС — МОКЗа — 30, с. 130.

окупаторско-четничких снага од севера ка југу где су биле јаче снаге НОП. У северном делу Тимочке Крајине партизански батаљони нису успели да створе шире поље дејства и опстанка, а привремено је напуштена концепција о стварању, односно обнављању партизанске јединице која би стално оперисала у Крајини. Непријатељске снаге у реону Зајечара и Бора сужавале су могућност опстанка и продора НОП одреда у том подручју, а четничке јединице Тимочког корпуса угрожавају северни појас књажевачког подручја.

Мада су дејства и места напада батаљона Зајечарског одреда била различито лоцирана у и око књажевачког подручја видна је тенденција, на смени треће и четврте ратне године, да се партизански батаљони временом лагано померају ка југу. После борбе код Попшице оба партизанска батаљона су кренула уздуж сврљишког среза према белопаланачком срезу садејствујући са Озренским одн. Нишким батаљоном. Уочи саме Нове године код Градишта, села северно од Беле Паланке потучена је и распршена Друга белопаланачка четничка бригада.<sup>124)</sup> У нову годину Зајечарски НОП одред улази са 230 сталних бораца у два батаљона. Он улази у Буцак размешта се у Ђуштици да би потом кренуо према северу. Поседнути су Репушница и Алдинац где су се батаљони повукли испред потерних бугарских јединица. У ова два села на југу Заглавка су 7. и 8. јануара одржани зборови са мештанима.<sup>125)</sup> Потом се одред креће уздуж Заглавка, ближе бугарској граници, да би упао у Радичевац, потом Петрушу крај Андрејевца, а потом кренуо ка југу. У Јаковцу су партизани били 12. јануара, затим у Јелашници, Доњем и Горњем Зуничу, Берчиновцу, Шарбановцу, Кандалици, а 17. јануара у Црвењу. Из тих села одреду прилазе нови борци, у Црвењу 6 омладинца, а из Берчиновца чак 15.<sup>126)</sup>

На територији пиротског среза, са Буцаком, остављена је једна мала партизанска јединица настала од једног вода Тимочког батаљона и једне чете Озренског батаљона, називаног и Нишким. Та јединица, са око 30 бораца, је ове зиме дејствовала у пиротском, царибродском и белопаланачком срезу, а повремено се пребацивала на терен Будака.<sup>127)</sup> Она ће послужити као основа за формирање Нишког одреда на пролеће 1944.

Четнички терор је нарочито тешко падао политичким радницима на терену, који се нису укључили у одред. Ових дана покрет трпи неколико тешких удара. Код Вратарнице 27. децембра са четницима се сукобљава и гине Витомир Раденковић један од организатора НОП у тимочком срезу. После једне издаје група припадника пољске страже из Књажевца гони Миодрага Николића и Велимира Милошевића Пиждона до близу Горњег Зунича где гине Николић. Погибија Миле Јулиног, секретара среског комитета КПЈ, чије је тело јавно изложено на тргу у Књажевцу тешко је одјекнула у читавом овом крају.<sup>128)</sup> У Књажевцу су откривене Стојанка Радосављевић Наташа, члан ОК СКОЈ-а из Неготина и Мирослава Павловић Љубица. У згради коју су опколили Недићевци и Немци активисткиње су извршиле самоубиство 14. јануара.<sup>129)</sup> Док је сам град био под

<sup>124)</sup> Извештај Недићевог МУП-а 5. јануара 1944., Зборник НОР, I, 21., с. 574.

<sup>125)</sup> Предлог догађаја Недићевог МУП-а јануара 1944., АВП — Нда — 1 — 1 — 2.

<sup>126)</sup> Споменица... с. 47.

<sup>127)</sup> СГОДА — б1кк — 1 — 194 — лист 29.

контролом немачке полиције и непосредно јој подчињеног одреда пољске СДС, тимочку комуникацију су обезбеђивале бугарске окупационе јединице I корпуса, а у свим сеоским насељима беснео је четнички терор који је угрожавао снаге НОП као и читаво становништво опште.

Склањањем активиста у одред и приступањем нових бораца, ова партизанска јединица је средином јануара 1944. располагала са преко 250 бораца. Зато је донета одлука о формирању Трећег, омладинског батаљона Зајечарског НОП одреда »Миленко Брковић Црни«. Командант овог батаљона постао је Момчило Марковић Зоран, политички комесар Момчило Сибиновић, заменик политичког комесара Мирко Бабић, а замеником команданта Душан Чубра Стипе.<sup>129)</sup> Међутим и поред видног јачања одреда и његове неоспорне оперативне моћи руководиоци покрета у зајечарском округу одлучују се да привремено одред напусти округ како би се пребацио на терен Јужне Србије где су услови борбе били повољнији. Међутим, таква одлука није наишла на разумевање виших партијских рукостава у Србији. Потом, је одржан састанак штаба одреда и чланова ОК КПЈ нишког као и зајечарског округа. Одлучено је да Зајечарски одред остане на свом терену, да дејствује све док о даљем не одлучи Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију. Предвиђено је било само да групу рањених бораца, жена и старијих бораца из зајечарског округа члан ОК Живан Васиљевић пребаци на слободну топличку територију. Још је одлучено да Нишки батаљон, који је имао 112 бораца, уђе у састав Зајечарског одреда, као његов IV батаљон.<sup>130)</sup> Чланови нишког ОК КПЈ су до тада позивали партизане зајечарског округа да дођу у нишки округ како би се снабдели муницијом у којој се много оскудевало, поготову после борбе код Попшице. Али они се нису слагали са предлогом да се Зајечарски одред само пребаци преко територије нишког округа. Међутим, ток догађаја је налагао једну рационалнију одлуку до које су дошли партијски руководиоци зајечарског округа и штаб Зајечарског одреда. Одред је око 18. јануара потукао Другу заглавску четничку бригаду, а потом четничке групе код Васиља и Скробнице. Пребацивши се у сокобањски срез, одред је предахнуо у селу Језеро да би код Раденковца одбио напад Прве заглавске четничке бригаде која се упутила за партизанима. Потом је одред кренуо јужније и у Церју је имао окршај у коме је 21. јануара имао губитке.<sup>131)</sup>

У тој ситуацији где је сваки борац имао 10 до 15. пушчаних метака и када су тешкоће враћања преко Девике на терен Књажевца

<sup>128)</sup> Тих дана четници су решили да „очисте“ Горње и Доње Зуниче од њима подозривих личности. Вероватно 3. I у Горњем Зуничу су убијени Латинка Милошевић, Иван Виденовић, Божидар Јовановић Курџон са мајком Милицом, Драга Милојковић, Турђа Петровић, Иван Благојевић, Драгутин Милосављевић и Божидар Божић.

Партизан Жика Јовановић Шиц остављен на лечењу ухваћен је у Горњем Зуничу у свом подрму 4. I. Четници су га водили са собом да би им послужио као илустрација за антипартизанску и антикомунистичку пропаганду. У Трговишту је убијен на монструозан начин. Понашање Жике Јовановића до смрти миоже да послужи као један од примера херјства из НОБ-е. Види — Д. Милић: Горње Зуниче, с. 139—43. и 150—53.

<sup>129)</sup> АС — МОК-а — 30, с. 131.

<sup>130)</sup> Источна Србија, с. 115.

<sup>131)</sup> АС — МОКЗа — 30, с. 161—2.

биле велике штаб одреда доноси одлуку о пребацавању преко Мораве на слободну територију Топлице.<sup>132)</sup> Развој догађаја ишао је у прилог овој одлуци комуниста зајечарског округа, коју су припадници Зајечарског одреда у потпуности прихватили.

Зајечарски одред са Нишким, као својим IV батаљоном, кренуо је према Јужној Морави, уз сукобе са деловима Делиградског корпуса, да би 24. јануара, код Трњана, ову реку пребродио. Намера је била да се одред привремено склони на слободну територију где би борци предахнули, снабдели оружјем, опремом, обућом и одећом, поготову муницију, а потом се ојачани вратили на свој терен. У покрету према Јастребцу одред се издавао за Озренску бригаду у циљу заваривања непријатеља. У подножју те планине, код Кулине, већ 29. јануара, одред улази у борбу са четницима да би извојевао једну од својих великих победа.<sup>133)</sup>

Долазак Зајечарског одреда на слободну територију Топлице и Доње Јабланице имао је позитивног ефекта не само на јединицу из Источне Србије, већ и на ослободилачку борбу тога региона. Снаге покрета у Топлици и Јабланици, несумњиво јаче од оних из зајечарског округа, добиле су још већу потпору наиласком нове изванредно примљене трупе из једног другог краја Србије.

Почетком фебруара ова партизанска јединица броји око 400 бораца.<sup>134)</sup> Под новим условима живота и борбе она се на слободној територији темељно реорганизује. Партизани су се могли одморити на слободној територији без опасности од непосредног изненађења. Пре свега, снабдели су се муницијом, наоружањем, опремом, обућом и одећом која ће све чешће да буде спуштана из савезничких авиона на слободну територију. Део бораца је, као перспективни кадар, одлазио на слободну територију, који су одржавали читаваг марта у Славразеу на политичке курсеве, који су одржаване читаваг марта у Славнику, на Пасјачи, у Ивањи и другим местима. Тако су припремани

<sup>132)</sup> Четници су се бранили из сеоских кућа, те је погинуло 4 партизана међу којима Жика Ђирић Звонко из Вртовца. Исто, с. 161.

<sup>133)</sup> Поједини партијски активисти слати, у ово време редовно слати преко Ниша одн. нишког ОК КПЈ, на терен Тимочке Крајине увиђали су бар делимично специфичност услова НОБ у том региону. То се види и из писма Стојана, вероватно Србе Андрејевића, ПК-у 2. I 1944., АС — ПКС — 467. Међутим, са већег одстојања тешко се могло сагледати стање у Тимоку. Као илустрација може да послужи писмо Драгог Стаменковића ПК-у КПЈ за Србију од 18. I у коме се поред осталог наводи: «Изгледа да су стварно Дражиновци са свих страна навалили на њих. Но, оно што је карактеристично он (вероватно Срба Андрејевић), је дошао био да тражи помоћ у муницији и евентуално да пође — 1 бригада да би се њима олакшало. Ми смо указали шта треба да раде, предвидели чланове ОК, предвидели чланове ОК-а, он треба да је од 5 чланова са секретаром Марком (Живаном Васиљевићем), такав би био солидан, јер су проверени кадрови. Не можемо им дати муниције, јер немамо, ни бригада не може да иде на њихов терен, него да се они, у садејству са Нишким одредом, и извлачењем одржавају на терену. Да не смеју да губе перспективе и да чекају помоћ са стране, већ да рачунају на своје снаге, а наша је ствар да одлучимо евентуално о помоћи.» АС — ПКС — 475. Видно је да је НОП у Тимочној Крајини, па и књажевачком подручју од оваквих сугестија имао веома мале реалне користи.

<sup>134)</sup> Формирање IX бригаде, мемоарски спис групе учесника, припадника те бригаде, настао 20. V 1951. у форми стенографских бележака, АС — МОКЗа — 48, с. 1.

кадрови за борбу и рад после повратка на територију Источне Србије и наравно књажевачког подручја. Сређивана је партијска и скојева организација по активима и ћелијама, а употпуњени су окружни комитети КПЈ и СКОЈ зајечарског округа.<sup>136)</sup>

Зајечарски чешће називан Тимочки, одред је водио неколико за- партизанске услове ратовања може се рећи крупних борби противу четника и бугарских јединица, као у Доњој Девчи 16. фебруара, код Велике Планае, такође у Топлици, 19. фебруара, на Малом Јастребцу итд. Велика борба вођена је код Ђуревца, где је Тимочки одред, све чешће називан бригадом, по одлуци Главног штаба НОВ за Србију прискочио у помоћ двома јужноморавским бригадама у борби против четника, чиме је одлучен исход битке. Кесеровићеви четници су се повукли у потпуном нереду а на бојишту је остало до 300 четника, 2 топа, 6 минобачача итд. У партизанском јуришу, који ће мештани дуго памтити, појинуло је 15 партизанских бораца међу којима војни руководилац одреда Вукашин Милић.<sup>137)</sup> Тимочки партизани су ишли у напад и на крушевачки војни аеродром, овога пута без правог ефекта, али су у више борби извојевали редом значајне победе.<sup>138)</sup>

Главни штаб НОВ за Србију 11. марта доноси наредбу о образовању VI народноослободилачке српске бригаде. Ова је формирана од три батаљона Тимочког (Зајечарског) одреда (бригаде) и Нишког (Озренског) батаљона да би ушла у оперативну групу бригада са још II, III, IV и V бригадом.<sup>139)</sup> Ускоро се VI (тимочка) бригада назива IX бригадом под којим именом ће та партизанска трупа одиграти значајну улогу у завршним фазама НОР у Јужној и Источној Србији.

Трећи батаљон IX бригаде крајем марта крунеће напорним маршем преко Јужне Мораве чак до Црне Траве. Током марша ова јединица од 50 бораца ступа у више узастопних борби против непријатеља, а уз то садејствује са неколико партизанских јединица јужне Србије као и Македоније. После исцрпљујућих покрета и борби III батаљон прихвата британску мисију, као и опрему спуштену падобранима из савезничких авиона, да би се у повратку 30. априла спојио са IX бригадом.<sup>140)</sup>

Девета народноослободилачка српска бригада, као елитна трупа НОВ, која делимично припада књажевачком подручју, на слободној територији Топлице, Пусте Реке и Јабланице је реорганизована, са знатно ојачана. Добро наоружана, опремљена, па и обучена, са добром партијском организацијом и руководством, средином пролећа била је спремна на дужи марш, веће борбе и повратак у Тимочку Крајину. Поред веће мобилности и борбене способности IX бригаде, опште прилике у земљи и Србији везане за развој ослободилачког

<sup>135)</sup> Недељко Караичић Милисав у извештају ПК-у од 7. II говори о „Озренској бригади“ која је имала четири батаљона, АС — ПКС — 485.

<sup>136)</sup> У ОК КПЈ кооптиран је Мирко Бабић Шлем, занатски радник из Књажевца, а реорганизовани ОК СКОЈ-а био је у саставу: Милорад Бисић, Бора Јевтић, гимназијалац, Драгољуб Алексић, занатски радник из Доњег Зуница, Јован Нинић ученик, Јован Бељан, Миомир Цолић и секретар Михајло Туртић Павка, ИА Зајечар — фонд НОВ-е — Партијски курсеви у Топлици.

<sup>137)</sup> Раде Панајатовић: Вукашин Милић Вуја, Развитак, 1978, 2, с. 37-46.

<sup>138)</sup> АС — МОКЗа — 30, с. 165-7.

<sup>139)</sup> Наредба Главног штаба НОВ и ПО, Зборник НОР, I, 7., с. 115.

<sup>140)</sup> ИА Зајечар — фонд НОВ-е — Трећи батаљон у Црној Трави, мемоарски спис.

рата дозвољавале су чак диктирале потребу операцијског подухвата ширих размера. Продор према источним крајевима Србије и према Дунаву предвиђен је у највишим руководством НОВЈ и КПЈ, а та идеја постаје остварљива у мају односно крајем пролећа 1944. године.

### Књажевачко подручје без јединица НОВЈ

За читав период од средине јануара до половине маја 1944. може се констатовати да је НОП у књажевачком подручју егзистирао углавном без оперативних партизанских јединица. То је у потпуности важило за терен заглавског и тимочког среза, док је на тлу Буџака ситуација била унеколико другачија.

У реону Нишаве дејствовала је једна мала партизанска јединица о којој се није много знало. У питању је партизанска формација југословенског НОП можда на најисточнијем меридијану југословенског простора. У јануару 1944. она је имала око 30 бораца који су мањим делом били са територије књажевачког подручја, а Зајечарски одред односно Тимочки батаљон је помогао њено оснивање. Она се претежно држала пиротског среза, повремено је дејствовала и по насељима Буџака. Према извештајима бугарске полиције у Калну је 28/9. јануара ушла партизанска тројка и повела са собом два сељака, да би 29/30. читава партизанска јединица, од наводно 60 припадника, напала електричну централу близу Пирота.<sup>141)</sup> Четири партизана су 9. фебруара ушла у Шугрин, па у Стањинац у намери да ликвидирају кметске намеснике, а 28. фебруара група партизана, који се представљају као борци Нишавског партизанског одреда упада у Балта Бериловац, где уништава општинску архиву. Сами бугарски извори говоре о привржености народа партизанима и њиховој борби. У Ђуштици су тобоже 100 партизана извршили акцију 4/5. марта када су спалили општинску архиву и одржали народни збор.<sup>142)</sup> Тежња за преувеличавањем броја партизана присутна је и у бугарским документима. Партизанска јединица која је дејствовала на овом терену расла је највише до 60 бораца релативно слабо опремљених и наоружаних.

Ова партизанска формација је самостално дејствовала уз скромну помоћ партијске организације. Међутим, половином марта, формирана се ОК КПЈ за Пирот надлежан за северни део југоисточне Србије под бугарском управом.<sup>143)</sup> Овоме је био подређен срески комитет КПЈ пиротског среза у чијем је саставу био и Буџак. За подручје пиротског округа, априла месеца, формиран је окружни народноослободилачки одбор.<sup>144)</sup> Може се ипак констатовати да до тада на тлу Буџака сличних одбора није било од почетка рата.

<sup>141)</sup> Полицијски извештај из Пирота од 4. II 1944. „Министарству унутрашњих послова и народног здравља“ у Софији, СИОДА — 61к — 1 — 194 — листови 30 и 31.

<sup>142)</sup> Слични извештаји за фебруар и март 1944., СГОДА — 61к — 1 — 196 — листови 5, 6, 7 и 8.

<sup>143)</sup> Нови ОК 30. III се прогласом обраћа становништву пиротског краја, АС — ОКП — 1.

<sup>144)</sup> Историјат лужничког среза, мемоарски спис, АС — МОКВр — 35, с. 34.

<sup>145)</sup> Извештаји ОК КПЈ пиротског округа ПК-у од 26. IV и 8. V, АС — ПКС — 546 и 555.

Мада су нишавски партизани трпели ударе бугарских трупа и \*ловних рота« крајем априла се реорганизују у Пиротски НОП одред. Овај је приликом оснивања имао око 40 бораца, а у првој половини маја је нарастао на око 100 партизана.<sup>145)</sup> Дејствовао је често око Нишаве као и северно од ње али се ретко пребацивао преко вододелнице у слив Коренатца. Познато је да је у време када је IX бригада наступала у свом продору преко Мораве према Књажевачком подручју на супротној страни Пиротски одред (називан и Нишавским) са 40 бораца ушао у Горњу Каменицу како би запленио производе реквириране за немачког окупатора.<sup>146)</sup>

Мада се повремено осећала активност ове партизанске јединице у Лушаку, па и јужном Заглавку, у највећем делу књажевачког подручја НОП се развијао са редуцираним снагама. У питању је, пре свега, одсуство главне партизанске јединице, а поред тога део територијалне организације покрета под посебним околностима овог пролећа заглајио је у деловању. Део партијског кадра, поготову руководећег, налазио се скупа са својом бригадом на слободној територији у Јужној Србији, а под притиском све јачег четничког терора многи органи, активни и ћелије покрета у извесној мери или потпуно смањују своју делатност.

Велики број припадника партијских ћелија, актива СКОЈ, одбора фонда, односно народноослободилачких одбора, месних десетина и других организационих облика покрета, под пресијом четничког терора, напустио је своја места да би нашао сигурније уточиште за опстанак у борском руднику или којем другом месту у Србији, као и на раду у Немачкој. Извесни облици НОП су делом, каткад потпуно, нестајали због велике промене ситуације. Четничком мобилизацијом је све већи број младих људи присилно укључен у јединице Књажевачког корпуса. Један од разлога слабе борбене спремности четничких бригада свакако лежи у чињеници да је део ових био попуњен од сарадника покрета који су свесно деловали у смислу растројавања четничке организације.<sup>147)</sup>

У читавом овом периоду одсуство одреда, односно бригаде у књажевачком подручју није егзистирала ни једна целовита партијска организација. Деловало је неколико скојевских актива као у Јелашници, Књажевцу, Дреновцу и још којим местима. Око тих актива редовно су биле окупушене омладинске групе које су испољавале активност под веома тешким условима. Неколико комуниста из подручја активно је деловало у Бору где је Партија овог пролећа успешно организовала рад. Један од активиста покрета Радомир Милићевић Керефека погинуо је 10. априла 1944. бежећи од четничке тројке на железничкој станици у Звездану.<sup>148)</sup>

Делатност месних десетина у подручју била је врло скупчена. И поред свих тешкоћа повремене акције оваквих наоружаних група изазивале су велико узнемирење четника. У маргу месецу група састављена претежно од девојака и дечака у Јелашници је ноћу

<sup>145)</sup> Извештај обласног начелника софијске области дирекцији полиције у Софији за мај, ЦДИА Софија — 370 — 1 — 1660 — листови 175 и 176.

<sup>147)</sup> Радовна појава напуштања борбеног положаја и бежања у сукобу са партизанима узрокована је, поред осталог и „деструктивним“ понашањем учесника покрета и овоме наклоњених мобилисаних становника.

<sup>148)</sup> Љубиша Рајковић, У корак с временом (хроника села Кожеља), Зајечар, 1969., с. 89—91.

излепила летке, чему је следио долазак Тимочке четничке бригаде која је сејала страх код мештана. У вези с тим, штаб Књажевачког корпуса обавестио је хитно суседне корпусе о појави »јаких комунистичких снага« на терену овог корпуса. Између Књажевца и Горњег Зунича 11/12 марта дигнута је пруга у ваздух тако да је теретни воз који је потом наишао преврнут.<sup>149)</sup> У Ново Корито 26. априла »упала је група комуниста у јачини 5 до 6 људи непознатог вође наоружани пушкама«. Спаљена је општинска архива, а два мештана одведена »у непознатом правцу«.<sup>150)</sup> Четници, недићевски органи и окупатор нису имали поуздане информације о снагама НОП и радијусу њихових дејстава.

Четништво се успешно и форсирано развијало крајем 1943. и почетком 1944. године. Такође се тешко може спорити њихов сфикасан развој читавог пролећа четврте ратне године. Без обзира на осцилације у деловању четништва у другим областима земље, у књажевачком подручју је оно било у успону прве половине 1944. Међутим, права слика о формацији Држе Михаиловића може се стећи истраживањем и консултовањем мноштва извора који великим делом нису били познати тадашњој јавности. Ово ваља истаћи будући да и данас један мањи део становништва као и појединци у иностранству који потичу са овог подручја поседују погрешне представе о постанку, факторима развоја и сврси деловања равногорске организације.

Настанак ове организације је везан за друге српске крајеве, а на тло књажевачког подручја она се проширила не хватањем корена код домаћег становништва већ кроз командни корформација ортодоксних квислинга. Чак и касније кад је четништво узело маха, већи део командног кадра чинили су људи са стране, претежно официри бивше југословенске војске, већ компромитовани у јединицама четника Косте Пећанца или СДС.

И поред тешкоћа у организовању у овом крају, четништво је у познијим фазама рата, доживљавало свој пуни развој. Његове војне јединице су много брже расле од партизанских да би овог пролећа добиле приличне размере за појмове оваквог рата. Међутим, стварна позадина овакве моћи и псеудопопуларности четништва лежи у чиниоцима актуелним за његов настанак и опстанак.

За разлику из извесних других организација које су настале под окриљем окупатора, равногорски покрет у свом рађању није носио квислиншки печат. Извесне ретке репресалије над четницима које је немачки окупатор у почетку вршио например у Горњаку у 1942., сама четничка вербална антиокупаторска пропаганда, а готову дезинформација западних антифашистичких савезника, ишло је на руку процесу развоја ове организације у једној изразито антифашистичкој и антиокупаторској средини са елементима гарманофобије и бугарофобије. Највећу помоћ развоју четништва чинио је окупатор са србијанским квислиншким формацијама и управним апаратом. Та помоћ била је непосредна и велика мада скриване од јавности у циљу очувања »популарности« четништва у масама. Сва документа-

<sup>149)</sup> Окружни начелник из Зајечара Недићевом МУП-у 12. III, АВП — Нда — 31 — 11 — 24.

<sup>150)</sup> Команда СДС из Зајечара Команди СДС у Београду 27. IV, АВП — Нда — 11 — 26.

ција до сада пронађена указује на присне односе четништва са окупатором и његов несумњив квислиншки карактер, Као илустративан пример може да се наведе споразум између немачког крајскоманданта у Зајечару и команданта Тимочког четничког корпуса Љубе Јовановића. Овај је као »вођа снага Драже Михаиловића у области Зајечара« имао овлашћења свакако дата од равноргорске врховне команде да прави споразум и за четничке снаге на тлу зајечарског и тимочког среза.<sup>151)</sup> Документ је датиран за 23—5. децембра 1943. а имао је да важи до 31. јануара 1944. али је он вероватно продужен јер су његове одредбе важиле до краја рата. Крајскомандант је наступао не само у име свих немачких снага већ и као заступник јединица белогардејског заштитног корпуса, СДС и бугарских окупационих снага.

Према овом споразуму крајскоманда се обавезује да неће нападати четничке јединице нити хапсити припаднике овог покрета, већ ће четницима пружати помоћ у оружју и муницији. Далеко су веће обавезе равноргорске организације, поготову ако се предвиђена конспиративност Немаца не рачуна као посебан уступак четницима. Четници не само што су били дужни да се клоне било какве саботаже у привреди и саобраћају већ су имали да гоне становништво на принудни рад у Бор и друге привредне објекте. Јасно се каже да је сврха уговора »општа борба против комунистичког непријатеља. У случају већих операција (четника — прим. ауг.) оне треба да се благовремено саопште крајскоманди; у случају да су за њих неопходне немачке снаге, командовање у тој општој борби припада најстаријем немачком официру.\* Да би се уговор продужио потребно је да се четници »лојално држе« док се таква обавеза немачком окупатору не намеће.<sup>152)</sup> Одредбе овог уговора наводе на закључак да су четничке снаге у зајечарској »области« биле у правом квислиншком односу према немачким властима.

Подређен однос четништва према немачком окупатору огледа се у мноштву примера. После борбе на Чутурилу групу рањених четника прихватили су Немци који су аутомобилом рањенике довели у болницу у Књажевцу.<sup>153)</sup> Четнички командати су се тајно састајали са немачким официрима да би се договорили о заједничкој борби против НОП у ком смислу су квислинзи редовно тражили муницију и оружје. Њима је било дозвољена до улазе у градове и убијају сараднике НОП као и мирне становнике вароши.<sup>154)</sup>

Феномен четничког терора добио је такве чудовишне размере да се о томе може посебно писати. Карактеристична је констатација групе учесника рата аутора стенографских бележака из 1954. године: »Свакако да рекорд у терорисању свога сопственог народа носе четници Драже Михаиловића. Иако су на нашем терену оргијали свега нешто више од годину дана, они су починили таква зверства да ће наш народ још дуго дрхтати и од саме помисли на

<sup>151)</sup> Овај акт, који није био познат у време суђења Дражи Михаиловићу, пронађен је (од стране аутора Д. Петровића) у документацији обавештење службе бугарског I окупационог корпуса на бугарском језику; АВII — Б — 3 — 5 — 29 — листови 9—11. Има га и у немачкој архиви, АВII — Мф — Вашингтон — 501 — 255 — 969/70.

<sup>152)</sup> Исто.

<sup>153)</sup> АС — ОКЗа/СКЗаг — 138/10. XII 1943.

<sup>154)</sup> АВII — Б — 3 — 5 — 29 — 9.

њих. По броју жртава они воде далеко испред „вих зликоваца скупа који су на овом терену палили и убијали“. Према истом документу као резултат четничког терора на територији овог подручја пало је око 600 жртава.<sup>155</sup> Овај крвави терор трајао је од лета 1943. до септембра 1944. с тим што је овог пролећа, из седмице у седмицу, био све жешћи да би у јуну достигао врхунац, а од јула почео да јењава.

Четништво ће овог пролећа поред војне формације почети да се организује и територијално-политички. Међутим формиран и војно-позадински органи као команде среза и команде места или равногорски одбори који су директивом штаба Књажевачког корпуса образовани са политичким претензијама, у стварности су били веома лабаве структуре, скоро нефункционални и политички неизграђени. Дубља истраживања упућују на процену да је четништво на терену поседовало мање политичко-организаторских атрибута, а више обележја криминалне организације несумњиве квислиншке усмерености.

Кроз читав овај невелики период позне зиме и пролећа 1944. и поред тога што је главнина снага НОР била отсутна, видан је био до крајности изражен антагонизам националистичких квислинга, пре свега четника према ослободилачком покрету. Притисак четништва је све јачи на терену до маја месеца када се војно-политичка ситуација на подручју коренито мења долазком елитних јединица НОВЈ.

### Наступање Девете бригаде

Током маја 1944. видно су измењене политичке и војностратешке прилике у свету, нашој земљи, па и јужним крајевима Србије. Сазревали су услови и да се главна трупа НОП Источне Србије пребаци на свој терен. Упркос чињеници да су четничке јединице тесно покривале терен све до Дувана и бугарске границе било је потребно и реално изводљиво да изабране јединице НОВ

<sup>155</sup>) АС — МОКЗа — 30, с. 140.

У питању су само ухаћени сарадници покрета на терену или четницима, сумњиви људи од којих део није имао икакве везе са покретом што опет посебно указује да је четништво злочиначка организација.

Главна зверства четници су извршили у Вини где је било седиште Књажевачког корпуса и четничке команде среза као војно-територијалног органа. У Вини је убијено на свиреп садистички начин преко 20 људи међу којима Душан Филиповић, члан бившег НОО за Књажевац, који се херојски држао до задњег тренутка, затим Најдан Миладиновић, студент агрономије из Слатине и члан КПЈ, Првул Димитријевић учитељ, Олга Илић учитељица из Слатине такође припадници КПЈ итд.

Можда би историја могла да региструје и имена четничких ликвидатора огрезлих у монструозном иживљавању над голоруким појединцима, као што су Розмир, сеоска протува из Берчиновца, Коста Глигоријевић подофицер из Књажевца, Бора Јеленковић Шмига из Зубетинца, Нестор Николић из Горње Соколовице, Петко Јовановић, бивши граничар и лопов из Новог Корита и син му Бошко Јовановић са домицилом у Горњем Зуничу, затим Жика Јовановић Сировица касарин, Душан Милкић, ђак, Душан Мицовић, беспосличар и Милош Ђелесан, подофицер, сви из Књажевца итд.

Свај кадар је углавном регрутован од лумпен-пролетера, без радних навика, често алкохоличара, склоних криминалу.

изврше операцијски захват — продор преко Мораве према Тимочкој Крајини, која са приближавањем Источног фронта објективно добија у значају.

Девета бригада реорганизована, наоружана, опремљена и војнички спремна налазила се половином маја на Јастребцу, када је Главни штаб НОВ и ПО за Србију наредио пребацивање и офанзиву преко Јужне Мораве. Бригада је била ојачана новим, мада малобројним Нишким НОП одредом насталим априла 1944. од дела Нишавског одреда који је дејствовао у пиротском срезу под бугарском управом. Командант бригаде био је Василије Ђуровић Ђока, политички комесар Душан Глигоријевић Саша, заменик команданта Јован Кеџман, а помоћник комесара Драгољуб Стевановић. У четири батаљона са малим Нишким одредом било је 600—700 бораца.<sup>156)</sup>

Девета бригада је на почетку свог великог подухвата 19/20. маја прешла Јужну Мораву северно од Ниша.<sup>157)</sup> Од Каменичког Виса бригада продире ка Девици односно бањском срезу што изазива густу концентрацију четника Делиградског, Књажевачког, Тимочког па и суседних корпуса према овом терену. Читав месец дана бригада је била приморана да иде из борбу у борбу против надмоћнијег непријатеља, у броју и оружју, али са далеко слабијим моралом и борбеном спремношћу. Ваља истаћи да IX бригада није дејствовала као типична партизанска јединица, јер је, сада, поседовала својства регуларне трупе, спремне да по потреби комбинује маневарску и фронталну борбу.

Већ 23. маја бригада преко Галибабинца упада у југозападни угао књажевачког подручја. У рејону Божиновца и Белог Потока Књажевачки четнички корпус после дужег времена трпи опет пораз. Већ следећег дана, 24. маја, изнад Васиља корпус трпи још један, тежи пораз уз двадесетак мртвих.<sup>158)</sup> После ове борбе на Врлетици долази до новог четничког пораза на Крстатцу изнад Зубетинца где гине око 30 а у заробљеништво пада око 20 четника. На Слемену су 26. и 27. разбијени Тимочки и Делиградски корпус, који трпе велике губитке.<sup>159)</sup> Може се констатовати да је IX бригади био релативно лакши продор кроз књажевачко подручје с обзиром на већу подршку народа овог краја.<sup>160)</sup> Међутим, трагови свирепе четничке

<sup>156)</sup> Помоћу савезничких транспорта из авиона бригада се за те прилике одлично опремила. Свака чета је имала по 6 пушкомитраљеза, а бригада још и два минобацача уз довољно муниције. Стојан Предић Јон: Борбени пут Девете српске бригаде, Развитак, с. 49.

<sup>157)</sup> Том приликом је ухваћен од Немаца само командант Василије Ђуровић о чијој се даљој судбини не зна поуздано.

<sup>158)</sup> Окружни начелник из Зајечара МУП-у, АВП — Нда — 31 — 11 — 19. У борби на Врлетици истакло се више бораца као и нови командант бригаде Јован Кеџман и командант I батаљона Добривоје Божић.

<sup>159)</sup> Извештај Живана Васиљевића ПК-у 31. V, АС — ПКС — 5246.

<sup>160)</sup> Квислинзи су имали своје тумачење извесних чињеница тако заменик команданта СДС зајечарског округа 28. V јавља команданту нишке области СДС: »Јачина комуниста је 1000 до 1200 људи са 8 женских, од којих је једна погинула за време борбе са припадницима ДМ... Циљ њиховог доласка је формирање тимочке партизанске дивизије, која би ухватила везу са комуниста из Бугарске. Сада су напали и срез заглавски, пошто је он најслабије наоружан, и кад овде створе базу, ширили би се на исток и север«. АВП — Нда — 26 — 11 — 42.

страховладе били су свуда тако дубоки да је то објективно отежавало развој ослободилачке борбе и конкретно — добровољно приступање људи у партизанске јединице.<sup>161)</sup> Упркос томе већина становништва села, која су ипак више истрпела од четничког терора, као и града, са великим задовољством је примала информације о наласку Народноослободилачке војске.

Одлука Врховне команде и Драже Михаиловића о формирању групе јуришних корпуса источно од Мораве имало је за резултат још гушћу концентрацију четника са одабраним оружјем према рејону кретања IX бригаде. На Буковику, у ражањском срезу, 8. и 9. јуна четници прво крећу у напад да би потом прешли у дефанзиву и бежање са бојишта на коме је остало стотина погинулих, још више рањених, много заробљених, а највише је било несталих који се нису више враћали у четничке јединице. У напад на IX бригаду крећу јединице СДС и Љотићеви добровољци из Ниша, Алексинца, Параћина, Ђуприје, Светозарева, чак Пожаревца да би до великог сукоба дошло код Кравља 11. јуна.<sup>162)</sup>

Због недостатка муниције истрошене у низу битака бригада се креће према Јужној Морави да би је 13/14. јуна прешла и вратила се на Јастребац. Наредбом Главног штаба за Србију образована је 23. српска дивизија у чији су састав ушле IX бригада, Нишки одред преображен у 14-ту и седму бригаду.<sup>163)</sup> Делимично ова дивизија била је кадровски попуњена људском са књажевачког подручја. Нарочиту улогу у конституисању и развоју 23. дивизије и уопште у формирању нових јединица НОВ и ПО имала је прослављена Девета бригада. Део њеног борачког кадра ангажован је за руковођење у новим јединицама, као и друштвено-политичким организацијама у овима. У оквиру IX бригаде једно време политички радници предвиђени за рад на територији зајечарског округа чинили су једну чету. Због изванредних успеха ова бригада називана и тимочком добила је назив — »ударна«.<sup>164)</sup>

Добро опремљена, после наредбе Главног штаба Србије, 23. дивизија са Јастребца креће у офанзиву преко Јужне Мораве. Прешавши је код Доњег Љубеша 20. јуна она у алексиначком срезу туче бугарске окупаторске трупе да би потом разбила Крајински четнички корпус овде пребачен како би спречио продор преко Мораве. Потом дивизија продире у бањски срез где фактички растура четничку организацију, да би се задржала у рејону Читлука, дакле на капији књажевачког подручја.

<sup>161)</sup> У овом смислу је интересантно писмо секретара ОК КПЈ зајечарског округа Ж. Васиљевића, АС — ПКС — 5246.

<sup>162)</sup> У овој борби код Кравља и Врела четници, добровољци и СДС имали су велике губитке; погинуло је око 70 стражара и добровољаца, око 100 заробљено, заплењено око 150 пушака и 8 пушкомитраџеза, док је IX бригада имала 3 погинула, АС — МОКЗа — 30, с. 178—9.

<sup>163)</sup> Ослободилачки рат народа Југославије, издање Војно-историјског института, II том, с. 240/1.

<sup>164)</sup> Из радиograma упућеног Главном штабу 18. јуна IX бригада са Нишким одредом у року од 20 дана операције источно од Мораве водила је 24 борбе. Квислинзи су имали 200 мртвих, толико рањених, заробљено је 70 стражара СДС (четници нису урачунати), а заплењено преко 150 пушака, 25 пушкомитраџеза, 1 минобацач итд. Истовремено бригада је имала 26 мртвих и 29 рањеника. Радиogram се чува у ИА Зајечар. Види и књигу Источна Србија, с. 201—4.

У овом невеликом периоду, с краја пролећа 1944. на тлу књажевачког региона, притиснутог четничком организацијом, продиру после извесног времена војне јединице које немају више само партизански карактер. Трупа НОВ — Девета бригада — успешним стратешким и тактичким ударима, ломила је четничку организацију, која је и поред своје бројчаности чак гломазности испољила све слабости вештачки створене формације. Девета бригада је оперисала, додуше, само привремено у западном делу подручја, после чега се повукла на другу страну Мораве. То је био добар тактички потез руководства ове јединице са којом се кретао већи део партијског кадра будући да је западно од Јужне Мораве, од Расине до Јабланице, постојала знатна слободна територија где су стизале савезничке мисије и помоћ из ваздуха. Ова база одиграће важну улогу у припреми IX бригаде, других партизанских јединица, скоро формиране 23. дивизије како би ове само уз кратке предахе опет кренуле у крупне оперативне подухвате. Крајем пролећа и почетком лета, јединице НОВЈ могле су већ без маневрисања преко Мораве да оперишу према румунској и бугарској граници. На том путу налазило се књажевачко подручје где су потенцијалне могућности за развој НОВ и устанка народа биле још веће од оних до сада манифестованих.

#### НОР у лето 1944.

У време када је капитулација фашистичких сила била сасвим извесна а источни фронт се померао кроз Румунију према Балкану, што значи и југословенским земљама, територија источно од Мораве, према Ђердапу и Старој планини, добија у значају. Источна Србија постаје стратешки важан простор на коме се ускоро може одиграти значајни војно-политички чин. О стратешки и геополитички све актуелнијем терену говоре многи документи — немачки, квислиншки, органа НОП.<sup>165</sup> Књажевачко подручје је део ове територије, мада не изразитог значаја, с обзиром на извесну, макар не велику, удаљеност од дунавског воденог пута, тремеђе и борског рудника, тако да га основни правци удара из Румуније и Бугарске донекле могу мимоићи.

Ипак је значај овог подручја несумњив поготову за снаге НОП-а и његове операцијске правце. Књажевачко подручје је у неку руку чинило главно упориште, мостобран на коме су јединице НОВЈ могле највише рачунати на подршку становништва у Источној Србији. Међутим, почетком овог лета ситуација је била већ релативно повољна за константну успешну борбу са четничким снагама, Недићевим трупама, бугарским, па и немачким јединицама.

Четничка врховна команда је посебно настојала да територију источно од Мораве »очисти« од »комуниста« у нади да ће те крајеве Србије задржати до доласка савезника у овај део Балкана. Вршене су припреме за ступање у додир са црвеном армијом на Дунаву ради изоловања јединица НОВЈ од сваког контакта са сов-

<sup>165</sup>) О посебном положају те територије јављале су британске војне мисије. У извештају ЦК ПКЈ од 15. VIII 1944. секретар ПК за Србију каже да крајеви источне Србије »овог момента скоро надмашују важност западне Србије«; А ЦК СКЈ — ЦК КПЈ — 1944/214. О гео-политичком значају источних граница Србије где је био у изгледу додир са Црвеном Армијом говори и Владо Стругар — Рат и револуција народа Југославије, Београд, 1962, с. 266.

жетским савезницима. По ту цену предузимане су мере чију су репресивност добро осетили како мирно становништво тако и мобилисани кадар у четничким јединицама. После стварања летећих бригада у циљу што ефикаснијег дејства против НОП сада се формирају тзв. јуришне јединице до јуришних група корпуса, састављених по четничким критеријумима од најбољег људства са најефикаснијим оружјем покупљеним из свих корпуса. Све ове и сличне мере испољавају немоћ равногорских организатора пред наступајућим јединицама НОВ.<sup>166)</sup>

Крајем јуна 23. српска дивизија упада из Читлучког рејона у заглавски срез. Извршен је успешан напад на рудник Добра Срећа и штаб Књажевачког корпуса у Вини. Четници су били разбијени а рудник задњи пут у овом рату рушен није могао више да производи угљ за немачку ратну машину. Истог дана 28. јуна немачки органи наређују дефинитивно повлачење пољске и граничне страже СДС, односно њихове остатке у Књажевац и Андрејевац.<sup>167)</sup> Двадесет трећа дивизија од 1500 бораца, колико је у почетку имала, кадровски је брзо расла пошто су јој приступали антифашистички расположени становници овог подручја као и суседних срезова. Крајем јуна савезнички авиони, британски и совјетски, спуштају транспортне у ослобођени рејон Читлука чиме је делимично убрзано укључење нових бораца у Дивизију.<sup>168)</sup> Претежно наоружање постају пушкомитраљези по четири у сваком воду, а свака бригада добила је и по две радио-станице за одржавање везе. Само у пратећој чети IX бригаде било је 4 минобацача, 2 бацача »Џон Бул« и 8 противтенковских пушака. Вилно је нагло побољшање јединица НОВ у наоружању, а помоћ савезника имала је и позитивно психолошко дејство у народу.<sup>169)</sup>

Ефектну победу 23. дивизија је извојевала 29. или 30. јуна код Белог Потока над бугарским трупима. Док је IX бригада блокирала Скробницу где су се налазиле четничке снаге VII и XIV бригада су уништиле цео један бугарски батаљон.<sup>170)</sup> Ово је био један од најтежих пораза једне бугарске окупационе јединице у Србији 1942. — 1944.

Дивизија се почетком јуна претежно држала терена бањског среза са продорима у бољевачки срез иза Ртња где је оперисала нарочито IX бригада. Ова је вршила нападе на четнике у рејону Буч

<sup>166)</sup> Командант Књажевачког корпуса 16. VII прослеђује налог команданта Источне Србије Д. Павловића од 11. VII у коме има и оваквог питања: »Зашто да партизани, које воде недовршени ђаци и пропалице, буду бољи борци и да знају боље да поступају у борби од наших бораца када код нас има много више и много бољих стручњака за борбу«. Затим се констатује: »... унета је таква паника код наших војника да су се целе бригаде распале као мехури после неколико избачених бомби.« AVII — ДМ — СВ — 16764. По директиви Врховне команде формирају се и преки војни судови за све оне који напуштају бојиште, или своју јединицу.

<sup>167)</sup> Команда СДС Зајечар к-ди СДС Ниш крајем јуна, AVII — Нда — 31 — 11 — 32.

<sup>168)</sup> Командант дивизије био је Радомир Петровић, комесар Крста Филиповић и начелник Штаба Светислав Татарца.

<sup>169)</sup> Стојан Предић: Борбени пут Девете српске бригаде, с. 50.

<sup>170)</sup> Према извештају секретара нишког ОК КПЈ Десимира Јововића ПК-у од 1. јула погинуло је 205 бугарских војника са командантом, заробљено преко 200, а само мало Бугара побегло, док је дивизија имала 15 мртвих; АС — ПКС — 538а.

ја, а код Влашког Поља, средином јула, је спалила 4 камиона бугарске војске.

Према наредби Драже Михаиловића, четнички командат Србије Трифуновић, 9. јула, преузео је непосредно руковођење снагама источно од Моравз. Пошто су обзир конспиративне сарадње све мање поштовани, четници отворено траже сарадњу и оружану помоћ од бугарских и немачких снага. Трифуновић је лично замолио команданта бугарске XXII дивизије да узме учешћа у нападу на 23. дивизију НОВ.<sup>171)</sup> Пошто су обе стране тежиле коначном обрачуна до овога је дошло на планини Буковик 24. јула кога дана су четници претрпели прави слом. Тешко је израчунати губитке четничких јединица, пошто борцима 23. дивизије није био циљ убијање мобилисаних четника, већ ликвидирање четничке организације.<sup>172)</sup> Од богатог плена у оружју и опреми много већи значај има чињеница да је ударна снага четништва источно од Мораве сатрвена. Многи мобилисани становници Тимочке крајине, Поморавља и тимочког округа су се разишли кућама а доста појединаца, па и група, приступило је бригаама НОВ.

Док се главнина дивизије одмарала после борбе у којој је било губитака и на њеној страни, Девета бригада се кретала према Тушижници и Тимоку.<sup>173)</sup> Најзад је ова јединица успела да се спусти у тимочку долину одушевљено дочекана од мшштана по тимочким селима. Ситуација је дозвољавала да су се борци могли кретати у малим групама у Валеvcу, Каличини, Мањинцу, Равни, Лепени и другим селима.

У ово време, негде крајем јула, је из IX бригаде издвојено језгро како би се образовао Тимочки батаљон.<sup>174)</sup> Почетком августа батаљон је прерастао у Тимочки одред, који је крстарио по тимочком и заглавском срезу у циљу ликвидирања остатака четника и прихватања нових бораца. Одред је ускоро имао три батаљона са око 350 бораца углавном из насеља књажевачког подручја. За то време, IX бригада, код Малог Извора и Змијанца, разбија једну немачку јединицу која је оклопним возом приспела из Зајечара, али је у сукобу оставила око 20 погинулих.<sup>175)</sup> После ове победе прослављена бригада иде у бољевачки срез да би угрозила квислинге у Бољевцу.

Крајем јула и кроз август савезнички транспорти — бале са муницијом, оружјем, одећом, обућом, опремом спуштани су у западном делу заглавског среза. Такође и у бањском срезу где је импровизиран аеродром одакле су пребацивани рањени борци у

<sup>171)</sup> Према И. Ц. Глигоријевићу: Девета бригада, с. 106. У извештају од 7. VII Десимир Јововић истиче: »Све отворенија сарадња Дражићеваца, Недићеваца и Бугара. Од њих добијају муницију и бугарски авиони нас стално прате и отежавају дневно кретање.« АС — ПКС — бр. непознат,

<sup>172)</sup> По налогу крајскоманданта у Јагодини камиони су пребацили рањене четнике на лечење у болницу у Вуприји; окружни начелник моравског округа МУП-у 25. VII, AVII — Нда — 31 — 13 — 2.

<sup>173)</sup> Према операцијском дневнику Главног штаба погинуло је 43 а рањено 63 бораца из VII и XIV бригаде, док је IX бригада већ била у покрету према Тимоку, Зборник НОР, I, 9, с. 430.

<sup>174)</sup> Командант батаљона — Добривоје Божић, комесар Бранко Митровић, партијски руководилац Мирко Петровић Славко, геометар, а заменик команданта Миодрог Милошевић Сибирац из Трновца; АС — МОКЗа — 30, с. 183.

<sup>175)</sup> Стојан Предић: Борбени пут Девете бригаде, с. 50.

Јужну Италију на лечење. Мада је помоћ савезника четницима давно ускраћена четнички команданти су настојали давањем лажних сигнала да добију транспорте.<sup>176)</sup>

Тимочки одред све успешније оперише широм подручја тако да продире у Заглавак где се дејство једне партизанске јединице дуже времена није осећало. Код Балинца је разбијена једна четничка јединица после чега се може рећи да је организација четништва у подручју била сломљена. Остали су само остаци ове организације, четничке групе које су лутале по терену. Део ових се укључио у НОВЈ, а многи су се разишли кућама. Зато окупатор и квислинзи чине очајничке покушаје како би уз што тешњу сарадњу парирали офанзиви НОП. Један батаљон Српског добровољачког корпуса нашао је из Зајечара да би код Мањинца ступио у борбу са Тимочким одредом. Мада је добровољачки батаљон имао до 800 бораца, виших војничких квалитета у односу на четнике, а Тимочки одред састављен претежно од нових бораца из тимочких села са мало ратног искуства, победа је припала јединици НОВ. Добровољци су отступили према Књажевцу оставивши 30 погинулих, док је одред изгубио четворицу, а 23 је рањено.<sup>177)</sup>

Потом Тимочки одред прелази у бољевачки срез да би помогао отприлике у исто време створеном Бољевачком одреду у чишћењу терена од четника. Пошто су се тамо четници нешто дуже одржали II и III батаљон Тимочког одреда напада утврђене положаје ових код Валакоња. У борби је погинуло око 30 бораца Тимочког одреда, после чега овај креће у сокобањски срез који је представљао слободну територију. До краја августа одред се снабдео опремом, оружјем, санитарским и другим потребним материјалом из пошиљака из ваздуха.

Половином августа у сврљишки срез је приспела 25. српска дивизија НОВ са XVI, XVII и XVIII бригадом. Непосредно присуство ове јединице у близини књажевачког подручја позитивно је утицало на даљи развој НОП који овог лета испољава све израженија својства народног устанка. Девета бригада није више искључиво тимочка партизанска јединица. Њој су приступили и антифашисти из других крајева, обично тамо где би бригада оперисала. С друге стране антифашисти из Тимока и Заглавка приступили су не само Тимочком одреду и IX бригади већ и другим јединицама 23. и 25. а до краја августа и 45. дивизији која је такође приспела на терен источне Србије. Једино је са територије Буџака прилив нових бораца био мањи због отежаних услова диктираних бугарском владавином.

Главни правци операција дивизије НОВ ишли су ка северу, према Дунаву, где се преко Румуније очекивала офанзива црвене армије. Зато се јединице НОВ нису задржавале дуже времена на тлу књажевачког подручја. Важно је било само разбити окупаторско-квислиншке снаге које нису биле више у стању да се супротставе општој офанзиви српских дивизија према Бору, Ђердапу и дунавском кориту испод Ђердапа, који је био обезбеђен знатним бугарским снагама и јединицом СДС. Импровизовани напад 12/13. августа

<sup>176)</sup> »Борба за транспорте биће на живот и смрт« закључује у својој наредби од 28. VII Божа Миладиновић, AVII — ДМ — СВ — 16784.

<sup>177)</sup> АС — МОЗа — 30, с. 184.

имао је само демонстративан карактер, али је психолошко дејство успеха НОВ и катастрофе четника код становништва било снажно. Антиокупаторско и античетничко расположење највећег дела грађана све се видније манифестовало тим пре што је четнички терор јењавао.

Овај летњи период карактерише се форсираним борбама које диктирају јединице НОВ добро извежбане, наоружане и опремљене, Континуираним операцијским захватима 23. српска дивизија, са IX бригадом на челу, новостворени Тимочки одред, те друге партизанске јединице, сломиле су кичму четничкој формацији и до краја августа ликвидирали све организационе форме највећем непријатељу — равнорском четништву. Расуло четништва, потпуна дефанзива окупатора и победоносни покрети НОВЈ у лето 1944. најављивали су последњу етапу ослободилачког рата — коначно ослобођење. Тријумфални поход црвене армије кроз Румунију крајем августа и избијање њених јединица на Дунав, где чини међу између Румуније и Србије, јемчио је скори крај рата. Мада овог лета књажевачко подручје још није доживело дефинитивно, што би значило и неповратно ослобођење од свих, вишеврских окупаторских и квислиншких формација и организација овај период сматрамо почетном, првом фазом тог последњег чина — ослобођења овог подручја, као и читаве земље.

## ОД КОНАЧНОГ ОСЛОБОЂЕЊА ПОДРУЧЈА ДО КРАЈА РАТА МАЈА 1945.

### Дефинитивно ослобођење подручја

Почетком септембра 1944. Источни фронт се толико примакао североисточним југословенским границама да је то морало имати непосредне реперкусије на ситуацију у књажевачком подручју. Офанзива црвене армије крајем августа, кроз Румунију, после вишемесечног застоја на том, јужном делу фронта, распршила је и последње наде квислинга и реакционарно оријентисаних елемената у подручју о другачијем току збивања. Ове наде заснивале се на претпоставци да ће се квислиншке организације националиста одржати у Србији или да ће савезници са Запада интервенисати уз евентуални улазак Турске у рат. У време преврата у Букурешту 23. августа или који дан после тога, совјетске трупе су на левој обали Дунава, па су тако непосредно угрозиле фашистичку Бугарску. Ова је још крајем августа повлачила своје окупационе трупе из Србије, чиме је одбрана Књажевца организована од немачких власти била знатно ослабљена. Бугарске војне јединице, ниског борбеног морала, повлачиле су се и преко књажевачког подручја слабо марећи за апеле штабова јединица НОВ и комитета КПЈ о предавању оружја и укључивању у партизанске одреде одн. НОВЈ.

Ослобађање знатних делова територије, конкретно западног дела подручја, још увек није значило коначно устаљивање одн. учвршћивање снага НОП на овом терену без поседуња његових средишних и градских насеља и комуникација. У великој офанзиви 23. дивизија ослобађа Сврљиг 2. септембра чиме је Књажевац одсечен и угрожен са југа. У то време су бугарске јединице са око 1500 војника у извља-

чењу из Западне Србије хтеле да користе комуникацију Алексинац — Соко Бања — Књажевац да би прешле у Бугарску. Пошто није прихваћен услов пролаза диктиран од штабова српских дивизија да прођу без оружја Бугари су кренули према Нишу где су разоружани од немачке војске.<sup>178)</sup>

Књажевац је ослобођен 4. септембра снагама 23. дивизије. Пошто се дивизија приближила граду са југа немачке снаге су отступиле ка северу, пребацивши се возом и камионима за Зајечар. Квислинзи су још раније напустили град, па су VII и IX бригада ушле и без отпора поселе варош одушевљено дочекане од мештана. Делови дивизије истог дана ослобађају и напуштени Андрејевац тако да је читаво подручје било слободно с изузетком Буцака.<sup>179)</sup> Тих дана становништво је узнемиравано само због повлачења бугарске војске, која је добрим делом разоружавана. Између бањског и заглавског среза делови бугарске 26. дивизије са око 3000 војника разоружани су без борбе од јединица 45. српске дивизије.<sup>180)</sup>

Велике количине заплеоног оружја и материјала омогућиле су наоружавање нових бораца који су крајем лета рапидно приступили НОВ. Прилив је био толики да је то представљало проблем за штабове оперативних јединица, као и за створене војно-позадинске власти. Како опремити и наоружати мноштво нових војника. У време ослобођења Књажевца свака бригада 23. 25. и 45. дивизија премашила је 1000 војника. Нестанак четничког и окупаторског терора омогућио је стварно манифестовање народног расположења чији је резултат добровољно приступање становника, претежно омладинаца, па и омладинки НОВЈ.

Стајајем околности, које се поготову у једном овако великом рату могу догодити, Књажевац је остао ослобођен свега четири дана. Док је 23. дивизија оперисала низ тимочку долину и водила велику битку за Зајечар, који је ослобођен 7. септембра када је положило оружје око 1000 заробљених Немаца, добровољаца и Недићевих стражара, из Грчке су преко Ниша и Тресибабе продирале јаке немачке снаге. Јединице I брдске немачке дивизије кренуле су путем према Књажевцу у који су ушле 8. септембра.<sup>181)</sup> Потом ова ојачана дивизија са тешким наоружањем поседа Андрејевац, Зајечар и друге значајне тачке ка Дунаву, из којих су се евакуисале јединице НОВЈ и војно-територијалне команде. Зауевши положаје за одбрану од црвене армије у овом делу земље немачке војне снаге су одложиле дефинитивно ослобођење до доласка јединица II и III украјинског фронта у Србију.

<sup>178)</sup> Операцијски дневник 23. бригаде за време од 3. септембра до 12. октобра 1944., АВII — фонд НОР — 1337 — 1 — 1.

<sup>179)</sup> АС — МОКЗа — 30, с. 185.

<sup>180)</sup> Бојна релација (вероватно 45. дивизије — прим. аут.) за борбе вођене од 3. септембра до 12. октобра 1944. год., АВII — НОР — 1329 — 2 — 11. На јужном ободу подручја у Палилули XIV бригада је разоружала бугарску посаду; штаб 23. дивизије потчињеним бригадама 2—5. IX, АВII — НОР — 1068 — 3 — 1.

<sup>181)</sup> Упутство команде групе „Шнекенбургер“ команди групе „Фишер“ од 11. IX, АВII — Мф — Вашингтон — 314 — 32 — 55. Грађани Књажевца су са запрепашћењем гледали наилазак немачких војника који су се измешали са затеченим партизанима док се ови нису мудро, користећи заблуду Немаца да су у питању квислинзи, извукли из града и избегли страшно крвопролиће и рушење града.

Још 3. септембра Тимочки теренски батаљон односно одред прераста у 20. бригаду, а Бољевачки одред (батаљон), који је често у садејству са Тимочким одредом оперисао највише у бољевачком срезу, у 23. бригаду 45. дивизије. Формиран је 14. корпус у чији су састав ушле 23. 25. и 45. српска дивизија. Међутим и касније се формирају теренске јединице добрим делом партизанског начина ратовања. У низу таквих образован је Књажевачки одред који је самостално дејствовао неко време на одређеном, локалном терену. Наредбом вишег штаба овакве јединице, после одигране улоге на свом терену и знатно увећане, укључиване су у веће јединице НОВ.

Чим је ослобођен Књажевац, као и Андрејевац, оформљене су среске војно-територијалне команде посебно за тимочки, као и за заглавски срез. Мада су називане и месним командама по домену деловања више су личиле на среске команде. Средиште команде заглавског среза било је током септембра у Вини, а за тимочки срез у Мањинцу па у Кожељу.<sup>182)</sup> Командант команде тимочког среза био је Велимир Милошевић Данило, а комесар Вукашин Драгутиновић, док је у команди заглавског среза кратко време командант био Сима Самарџић, учитељ из Књажевца (избеглица), а комесар Зорица Врховец — Цолић. Ускоро командант команде заглавског среза постаје Добривоје Божић, а комесар Божин Јовановић. Обе команде среза имале су посадни батаљон, који су узнемиравали немачке трупе у Књажевцу и Андрејевцу и рушили комуникације како би се омоло повлачење окупатора. Команде су прихватале и слале нове људе у оперативне јединице и водиле рачуна о опреми.

Посебан значај ових органа војне позадине био је у њиховој судској компетенцији. Оне су имале војно-судску власт. Команде са својим посадним батаљонима хватале су четнике који су бежали или су се скривали.

Као што се види главну улогу у развоју ослободилачког покрета, или устанка са видним револуционарним променама, у ово време, краја лета односно септембра 1944. имале су јединице НОВ. У њима је интензивно текао живот друштвено-политичких организација. На њихову иницијативу и уз видну помоћ стваране су или обнављане организације — упоришта на терену. Још од почетка овог лета политички радници који су се налазили у саставу IX бригаде, потом и других војних јединица могли су се задржавати на терену књажевачког подручја да би деловали у правцу изградње упоришта и актива друштвено-политичких организација. Најчешће је било у питању обнављање партијских ћелија, скојевских актива, народноослободилачких одбора и сличних тела па тек онда формирање сасвим нових оваквих органа и организација.

Као и ранијих година рад је био плодноснији у тимочком срезу одн. долини Белог Тимока. Почетком августа на терен тимочког среза остављена је група активиста са задатком ојачање рада Партије и СКОЈ до формирања комитета КПЈ и СКОЈ тимочког среза. Током септембра формиран је срески комитет Партије тимочког среза чији је секретар постала Наталија Васиљевић, а чланови Вукашин Драгутиновић, Чеда Стефановић, Вера Димитријевић из Дебелице и

<sup>182)</sup> ИА Зајечар — фонд НОР — Рад, догађаји, расположење народа у периоду ослобођења, август — октобар 1944., мемоарски спис.

Тика Ђорђевић из Врбике. У заглавском срезу није образован комитет, али је од краја августа деловало рејонско партијско поверенство за источни и за западни део среза. Територија ова два поверенства подељена је Тимоком. Секретар поверенства за источну половину среза био је Никодије Јевтић, бравар из Радичевца, а чланови Божић Јовановић, Драгослав Јовановић и Милорад Малетић. Секретар поверенства за западни део среза био је Момчило Велојић Боксер и чланови Буда Јовић Шуца из Црвења и још један друг неидентификован. Према мемоарском извору, 15. септембра је у Штрбцу изабран срески комитет КПЈ заглавског среза са секретаром Урошем Милошевићем и члановима Божином Јовановићем, Никодијем Јевтићем, Момчилом Велојевић и Будимиром Јовићем.<sup>183)</sup> Међутим, према записнику са партијског, саветовања у Читлуку 21. септембра изгледа да је за заглавски срез постојало само једно среско поверенство КПЈ.<sup>184)</sup>

На тлу подручја је обновљен рад више ћелија и упоришта мада је тешко датирати њихово постојање.

У септембру је формирана ћелија КП у команди места тимочког среза чији су припадници: Стева Ђорђевић, учитељ, Зорица Врховец — Цолић, Велимир Милошевић, Ђорђе Милановић, Драгомир Пујић, Бошко Павловић и Велимир из Селачког. У варошици Андрејевцу члан Партије била је Мира Ђорђевић, а у Краљевом Селу Љутомир. Организација је постојала сигурно у команди среза заглавског среза и самом Књажевцу, али реконструкција није могућа због недостатка података.

У Јелашници су организацију чинили Вера Дамњановић, Лена Стефановић, Дража Стефановић, Милија Милић и Дража Лазаревић. У Дреновцу је била организација састављена од Радисава Милојковића Бисе, Стеве Првуловића и Бранка Милијића. Могуће да је постојала организација у Дебелици где је примљен за члана Бошко Вулић. Ћелије је било и у Горњем Зуничу са члановима Јулом Милосављевић, Миленком Илићем, Миле Илићем Гаџом, Аранђелом Јевтићем и Тимотијем Митићем. Постоји могућност да је септембра оформљена ћелија у Штитарцу. Упоришта су постојала у Потркању — Васа Милановић, у Жуковцу Реља Петровић, у Трновцу — Милош Милошевић и Јован Милић, у Новом Кориту — 1 члан Партије, као и у Јаковцу, и Кожељу.<sup>185)</sup>

Још у јулу месецу издвајана је из IX бригаде група скојевских активиста у циљу оживљавања скојевске организације на терену, као и антифашистичке омладинске масовне организације. Вероватно почетком августа 1944. образовано је скојевско руководство за тимочки срез, чији су чланови били Љубомир Милић из Јелашнице, Миленко Стојановић из Крајине и Обрен Маринковић Милан из Јелашнице.<sup>186)</sup> До краја августа срески комитет СКОЈ је проширен са још три члана — Урош Марјановић, Босилка Симић из Јелашнице и Јелка Миловановић.

Августа месеца оформљено је среско руководство СКОЈ-а за заглавски срез, у селу Блендија, бањски срез. У присуству секретара ОК СКОЈ зајечарског округа Михајла Туртића за секретара је иза-

<sup>183)</sup> ИА Зајечар — Реконструкција партијске, скојевске и других организација у срезу тимочком (укључено и заглавски), с. 11.

<sup>184)</sup> ИА Зајечар — фонд НОБ — записник са саветовања у Читлуку 21. IX.

<sup>185)</sup> ИА Зајечар — Реконструкција. . . с. 10—12.

бран Урош Милошевић, док су чланови били Бранка Томић Миланка, Видинка Божић, Миша Ковачевић студент из Књажевца, Радивоје Миленковић и Драгољуб Милић гимназијалци из Књажевца. Ово руководство је у току августа прешло у заглавски срез поделивши се у три дела, можда три поверенства. Сваки део — поверенство држао је одређен део среза, док мањи део среза источно од тимочке долине — Заглавак није био обухваћен. На њему је руководство које преераста у комитет проширило деловање од ослобођења Књажевца 4. септембра. У то време Урош Милошевић улази у среско руководство Партије, а дужност секретара преузима Бранка Томић.<sup>187)</sup>

Током августа и септембра деловали су активи СКОЈ у Кожељу, Дебелици, Трновцу, Јелашници, Мањинцу, Бучју, Равни од 7 чланова, Потркању — 6 чланова, Валеvcу — 10 чланова, Балановцу, Стогазовцу, Доњој Соколовици, Доњем, вероватно и Горњем Зуничу, Жлну, Црвењу, Лепени, Булиновцу, Васиљу, док су у Заглавку активи односно скојевске групе касније формиране; у овом периоду, до 10. октобра настале су само у Берчиновцу, Жуковцу, Штитарцу, Кандалици и Старом Кориту.<sup>188)</sup>

Као и партијске организације скојевски активи, односно групе и упоришта су наставиле делатност из протеклих ратних година. Међутим, видна је извесна разлика у задацима и методама рада. Ова делатност била је подређена потребама и успесима јединица НОВ које су биле у великој офанзиви крајем овог лета и почетком јесени. Она је мање била прилагођена потребама дугорочног конспиративног рада, већ је, што се нарочито читовало кроз септембар, буквално из дана у дан била оријентисана на предочекиван догађај ослобођења. Деловало се све више на широком плану у маси становништва које је ваљало масовно укључити у друштвено-политичке организације.

У том погледу успеси су били очити али не увек једнаки сходно постојећим приликама, срединама уз деловање одређених фактора. У тимочком срезу, односно тимочкој долини, покрет се најбрже и најтемељније освајао. Теже су придобијане масе у Заглавку, односно по насељима овог малог краја која су забаченија и економски пасивна. Посебан је случај Буцака где је ситуација била знатно другачија а организације НОП спорије и теже се развијале.

Много се радило на организовању омладинске антифашистичке организације. Читава омладина, с изузетком квислиншки компромитованих појединаца, била је организована у Уједињеном савезу антифашистичке омладине Србије (УСАОС). У тимочком срезу су формиран одбори УСАОС у свим селима, изузев Мањинца, до 10. октобра. Почетком септембра у Дебелици је одржана омладинска среска конференција на којој је изабран срески одбор УСАОС ти-

<sup>186)</sup> Сва тројица су у септембру већ били чланови КПЈ. Реконструкције..., с. 17.

<sup>187)</sup> Исто, с. 18.

<sup>188)</sup> За ситуацију у Књажевцу у овом периоду постоје веома оскудни подаци! Реконструкције, с. 17—19., МОКЗа — 30, с. 190—1.

<sup>189)</sup> Чланови среског одбора су постали Обрен Маринковић, Миленко Стојановић, Босанка Симић, Љубомир Милић, Јелка Миловановић, Прван Жикић из Малог Извора, Љубомир из Боровца и Живојин Томић из Селачког. АС — МОКЗа — 30, с. 191.

мочког среза.<sup>189)</sup> У заглавском срезу формирани су месни одбори УСАОС у више насеља као Горњем и Доњем Зуничу, Еучју, Валеvcу, Равни и још којим местима, с тим што је већина тих одбора образована широм среза после 10. октобра.

Међу задацима ове омладинске организације односно одбора у ово време су нарочито истицани — агитација и припреме за одлазак омладинаца у јединице НОВЈ, прикупљање хране, одеће, обуће и опреме итд. Почетком октобра вршене су припреме за конгрес УСАОС у Београду и бирани делегати.

Посебни су напори улагани у правцу употпуњавања мреже народноослободилачких одбора у подручју. Због значаја изградње ових органа власти све друштвено-политичке организације су се ангажовале како би се ови одбори формирали и функционисали у свим местима заглавског и тимочког среза. Рад НОО био је врло скучен или рнемогућен све до јула 1944, када се примећује оживљавање рада у неколико насеља, како заглавског, тако и тимочког среза. Међутим тек у августу, коначним сломом четништва, поједини одбори почињу са живљим и то јавним радом. Током септембра се формира велики број нових или кадровски допуњују постојећи народноослободилачки одбори у подручју. Од 58 насеља заглавског среза до краја септембра и почетка октобра деловало је 45 НОО, односно највише 13 села још увек није имало овај орган власти. У тимочком срезу је процес изградње одбора текао брже. До формирања среског НОО под крај септембра вероватно је у свих 17 насеља функционисало овакво тело власти.<sup>190)</sup>

Уместо некадашњих народноослободилачких одбора фонда, одбора за помоћ, у овом периоду је изграђен читав систем месних или општинских одбора који су још пре дефинитивног ослобођења деловали по својим местима и подручним територијама. У Књажевцу је градски НОО »легаллизован« 5. септембра када је изабран један нови одбор са већим бројем чланова, израженијим компетенцијама власти и већом спецификацијом одређених послова. Највећи број оваквих одбора власти са потпуним саставом који су делили »легално« — отворено по насељима тимочког и заглавског среза изабран је у периоду између првог и другог ослобођења средишта подручја, Књажевца 4. септембра — 10. октобра.

Одбори су прикупљали помоћ за НОВ у животним намирницама, одећи обући и опреми, као и у другим погребштинама до чега се тешко долазило у време опште оскудице. Постојала је тесна сарадња са среским командама при којима је постојао отсек интендантуре. Одбори су вршили разне функције власти, обављајући послове све шире и бројније, стичући на тај начин потпун ауторитет у народу. Сви ти послови су били усмерени на помоћ ослободилачкој војсци и на припреме за дефинитивно ослобођење подручја од немачког окупатора.

Први срески НОО настао је у Кожељу 25. септембра, као одбор тимочког среза. До тада је образован само иницијативни одбор тимочког среза, као и иницијативни окружни НОО зајечарског округа,

<sup>190)</sup> Исто, с. 192—4.

чији је председник Војислав Јеленковић учествовао у раду оснивачке седнице НОО тимочког среза, иначе прве овакве врсте у источном делу Србије.

У извршни одбор НОО тимочког среза изабрани су Светислав Првановић, учитељ из Боровца, Ђорђе Милутиновић из Селачког, Вукашин Драгутиновић, Миленко Симић пољопривредник из Јелашнице, Зорка Маринковић из Јелашнице, Милан Ристић из Врбице и Живко Ивановић из Дреновца. Истакнута је потреба изградње обавештајне службе и везе између општинских НОО и ових са среским одбором, као и да се приступи формирању милиције у општинама. Такође је наглашена потреба да НОО рукују имовином која је припадала старим општинама или држави. У духу упутства Главног НОО за Србију послови одбора се деле на отсеке — »1) рад са војском, 2) управни одсек, 3) привреда, 4) обнова, 5) саобраћај, 6) социјална безбедност и социјално старање, 7) просвета и 8) здравље«. <sup>191)</sup> Импоную закључци и предвиђене мере са ове седнице среског НОО, које добрим делом чине радикалну измену постојећег социјално-економског па тим и политичког грађанског односно буржоаског система.

Срески НОО заглавског среза формиран је 2. октобра у Вини. У раду оснивачке скупштине учествовало је 35 представника из НОО толико насеља среза, као и представници окружног НОО. За председника овог одбора изабран је Градимир Илић, адвокат из Књажевца, за потпредседника Јеленко Матејић, а за секретара Момчило Веловић Боксер. Први акт скупштине био је проглас о припреми дочека црвене армије, <sup>192)</sup> затим је донета наредба о регулисању односа између месних односно општинских и среског НОО, као и закључак о потреби хитног стварања одбора у местима где то још није учињено.

У развоју Партије и других друштвено-политичких организација у зајечарском округу и Књажевачком подручју посебан значај има окружна партијска конференција одржана у Читлуку 31. септембра. Главне реферате на овој конференцији, у присуству око 40 чланова КПЈ, држали су делегат Покрајинског комитета КПЈ за Србију

<sup>191)</sup> ИА Зајечар — фонд НОБ-е — Записник са оснивања НОО тимочког среза; Љубиша Рајковић: Оснивање и рад НОО за срез тимочки, Развитак, 1962., б, с. 18—21.

<sup>192)</sup> Овај акт, илустративан за своје време, гласи:

„Црвена армија налази се сада у Вражегрнци близу Зајечара. Да би наш народ изразио своје жеље, љубав и осећања према својој братској руској војсци потребно је учинити следеће:

1) да одбор о овоме обавести на збору народ и да се учини потребна припрема за што свечанији дочек;

2) да се народ свечано обуче и у групама крене у сусрет Црвеној Армији у оно место где буде требало;

3) по могућству припремити на платну или таблама разне пароле као: „Добро нам дошла Црвена Армија“, „Живела Црвена Армија — ослободилац свих поробљених народа Европе“, „Живео друг Стаљин“;

4) припремити разне поклоне (пешкире и слично) као и храну, пиће и воће;

5) веза са одборима: — да би се уредно обавештавали о свему потребно је за сада да се начин преноса поште врши преко НОО од места до места свакодневно и то најдаље до 12 часова по дану да пошта буде у месту седишта одбора и команде места и то овако) . . . „Следи налог да ће кореспонденција ићи преко Грошта, Васиља, Валевца и Бучја за суседна села. Документ је наведен према цитату из мемоарског списка Историјат НОБ-е Књажевца (ИА Зајечар), с. 207.

Љубинка Милосављевић, Живан Васиљевић и Драгољуб Радисављевић. Разматрана су питања даљег организационог јачања КПЈ и СКЈ као и УСАОС, АФЖ и органа нове народне власти. Такође је изражен став о изградњи масовне опште друштвено-политичке снаге — Јединственог народнослободилачког фронта као организације читавог антифашистичког и родољубиво настројеног становништва. У нови окружни комитет су ушли Живан Васиљевић, као секретар, Драгољуб Радисављевић, Станко Бели, Михајло Туртић Павка, Мирко Бабић Шлем, Милојко Ђорђевић, Јанко Симеоновић и Драгољуб Радојевић Јова из Рготине.<sup>193)</sup>

Док је НЮП у заглавском и тимочком срезу испољавао своје највише развојне облике, покрет у Буџаку се развијао спорије, под нешто измењеним околностима и условима. Деловање партијске организације на северу пиротског среза се релативно слабије осећало, јер је сам ОК КПЈ пиротског округа имао седиште на југу, између Лужнице и Црне Траве. Пиротски одред је са два батаљона дејствовао у сливу Нишаве а број бораца се рапидно увећавао. Још крајем августа одред је имао око 700 бораца од којих је само 300 имало наоружање.<sup>194)</sup> Према извештају ОК КПЈ врањског округа бугарске јединице су коначно напустиле и југоисточни део Србије, који је »царска« Бугарска држала под својом администрацијом, 7. септембра.<sup>195)</sup> Пиротски одред је сарађивао са Царибродским одредом, као и одредом »Христо Михајлов« из северозападне Бугарске. Везе и правци кретања су повремено ишли преко насеља у Буџаку.<sup>196)</sup> Сарадња и помоћ бугарским партизанима је окончана 6. септембра када је фердинандовско партијско руководство наложило одреду »Христо Михајлов« да на подручју Берковице и Фердинандова формирају органе Отчественог фронта.<sup>197)</sup> До средине септембра два батаљона Пиротског одреда прерастају у 25. и 28. бригаду 16. српске дивизије. Једним, додуше малим делом ове бригаде су биле попуњене људством са територије Буџака. Са овог терена било је бораца у 23. дивизији, па и другим јединицама 14. корпуса НОВЈ.

Све три дивизије 14. корпуса, 23., 25. и 45. дивизија, током септембра су уопште узев у великој офанзиви према Дунаву где се очекивало спајање снага југословенских устаника и јединица црвене армије. Остаци разбијених четника, са штабом Књажевачког корпуса, упутили су се такође ка северу у циљу спајања, или по нужди предаје црвеној армији. Према извесним немачким изворима извијачке групе црвене армије су још 6. септембра прелазиле Дунав код Кладова.<sup>198)</sup> По налогу Врховног штаба НОВЈ једна мисија, са пуковником Љубодрогом Ђурићем, уз пратњу две чете I батаљона IX бригаде, прошла је кроз Књажевац и тимочком долином да би дошла у службени

<sup>193)</sup> ИА Зајечар — фонд НОБ-е — записник са саветовања у Читлуку 21. IX 1944.

<sup>194)</sup> АС — ПКС — бр. документа нерегистрован (ОК КПЈ за Пирот ПК-у од 28. VIII).

<sup>195)</sup> Извештај од 13. IX, АС — ПКС — 655.

<sup>196)</sup> После једне акције око бугарских села Пипровци, Горњи Лом и Мартиново српски и бугарски партизани су се пребацили у реон Ђуштице и Топлог Дола.

<sup>197)</sup> Дневник Царибродског партизанског одреда, ЦПА Софија — 87 — 1 — 3.

<sup>198)</sup> Ратни дневник групе немачких јединица — Шнекенбургер до 4. X, АВП — Мф — Вашингтон — 314 — 32 — 2 — 34.

додир са представницима црвене армије. До првог сусрета између војника НОВ и црвене армије дошло је код Радујевца на супротној, румунској обали 12/13. септембра.<sup>199)</sup> Међутим, јединице црвене армије су се задржале извесно време на левој дунавској обали. У међувремену, 9. септембра, долази до преврата у Бугарској у којој власт преузима влада Отчественог фронта. Мада се продор црвене армије очекивао преко Дунава и Крајине уз Тимок, јединице III украјинског фронта, упавши у Бугарску, заузеле су позиције на западним бугарским границама, у непосредној близини књажевачког подручја. За то време немачке трупе, великим делом повучене из Грчке, преко Ниша, пребачене су у североисточну Србију да би пружиле отпор.

Тек 22. септембра трупе II украјинског фронта прелазе Дунав и стварају мостобране у Кључу и Крајини. Мада је правац удара преко Дунава, из Румуније, уз тимочку долину, сматран главним, у значају добија део фронта које образују снаге III украјинског фронта на граничној линији дуж Старе планине. Оне ће 1. октобра кренути у офанзиву са истока, пресекавши тимочку комуникацију и ломећи отпор немачких одбрамбених положаја. Док су 23. и 25. српска дивизија 14. корпуса садејствовале са јединицама црвене армије у Кључу, Крајини, потом Поречу и борском подручју, делови 45. дивизије су оперисали на комуникацијама у заглавском, као и сврљишком, бањском и бољевачком срезу. Крајем септембра у борбама близу Андрејевца, 23. бригада наноси изненадне губитке немачким трупама у људству и ратном материјалу.<sup>200)</sup> Првих дана октобра ова јединица ступа у везу са јединицама III украјинског фронта код Новог Корита.

Иако је Буцак напуштен од бугарских управних органа још 6. септембра, он ће још релативно дуго остати неослобођен. Одмах после преврата у Софији немачке трупе 10. септембра улазе у Калну како би од Бугарске преузеле подручје отргнуто од Србије још 1941. Као и свуда на књажевачком подручју, кретање немачке војске било је пропраћено пљачком од чега је страдало претежно сеоско становништво. Још пре него што је извршена реорганизација бугарске армије, односно трансформација фашистичке у отечественофронтовску војску, бугарске трупе су покушале да се одупру продору немачке војске на ово подручје. Тако 14. септембра долази до сукоба на простору Стањинац — Вртовац. Бугарске јединице у противнападу потискују Немце али су операције вођене млако. Са бугарском војском је

<sup>199)</sup> За друштвену атмосферу тога времена карактеристични су наводи из дневника непознатог борца IX бригаде: „Око поноћи 12. септембра стигли смо у Радујевац. Село не спава. Чекају нас. Ту близу су Немци, али и Руси. Радујевчани су још током дана истакли црвене заставе. У кишној ноћи Дунав изгледа мрачан и недогледан. Окупљени смо око реке и напрежемо очи. Светлуцају ватре. Тамо су Црвеноармејци. Дели нас свега 200 — 300 метара. Не можемо скоро да верујемо. У најтежим данима рата мислили смо на њих. Црвена Армија је била у нашим срцима, близу и онда када су нас просторно делиле хиљаде километара. . . Пред зору се растајемо. Враћам се батаљону. Не знам шта да им причам о Црвеној Армији. Једино што сам им рекао јесте: „Они су дивни људи, блиски нама, људи са дивним срцем. . . Одмах за мном прешла је још неколицина аутоматичара — црвеноармејаца. Грљење, радост каква се не може описати. „Ви сте први савезници на које наилазимо“ каже један црномањсти Татарин. „Према књизи Источна Србија“, с. 250—4.

<sup>200)</sup> Бојна реализација 45. дивизије за борбе од 3 IX до 12. X 1944, АВП — НОР — 1329 — 2—11.

садејствовала Нишавска теренска чета, ња брзину формирана јединица са радијусом дејстава у нишавском срезу. Све до октобра бугарске трупе у фази реорганизације дејствовале су начелно дефанзивно бранећи неколико тачака од напада немачких трупа, а јединице НОВЈ у нишавском срезу нису биле довољно јаке да би поселе територију Буџака, иначе релативно мањег географско-стратешког значаја.

Док су совјетске јединице II украјинског фронта, у садејству са 23. и 25. дивизијом, те теренским партизанским јединицама, ломиле немачки одбрамбени фронт према западу, у сливу Пека и Млаве, знатне снаге црвене армије и НОВ, пре свега 45. дивизије, изводе успешну офанзиву уз тимочку долину. После велике битке Зајечар бива ослобођен 8. октобра, чиме су непосредно биле угрожене окупаторске снаге у књажевачком подручју.<sup>201)</sup> Делови корпуса III украјинског фронта и 23. бригада 45. српске дивизије са севера нападају Андрејевац и 9. октобра га ослобађају. Напад на Књажевац почео је 10. октобра изјутра у 5,30 часова. Са севера град нападају совјетски војници, са запада и северозапада дејствовала је 23. бригада. Пошто је успешно совјетска артиљерија бомбардовала град ослободиоци су кренули у напад. Поседали су део по део града. Немци — јединице 7. брдске дивизије и морнари Дунавске флоте, веома упорно су бранили град, поготову његово средиште. Сврљишки теренски партизански одред је у позадини онемогућавао Немцима маневар резервама и појачања одбране из нишког правца. После упорних уличних борби битка за Књажевац је завршена у 18 часова потпуним уништењем немачког гарнизона.

У операцији освајања Књажевца погинуло је скоро 700 немачких војника, заробљено преко 100 војника и официра, заплењено 49 оруђа, 93 теретна и 11 путничких аутомобила, другог оружја, муниције и опреме.<sup>202)</sup> Већ крајем овог дана, 10. октобра, који је ушао у историју града Књажевца и околине, долази до ерупције народног одушевљења. Велике групе људи, претежно омладине из села западно од Књажевца, с музиком и паролама кретале су се према граду да би са мештанима и војницима црвене армије и НОВ прославиле тренутак победе над мрским окупатором.

Изузев појединих главних тачака књажевачко подручје је било ослобођено још пре великих борби 9—10. октобра. Средиште Буџака, Калну, немачке јединице напуштају ноћу 9/10. октобра. У ово место прво улази Нишавска теренска чета пре подне 10. октобра коју народ дочекује са одушевљењем. Увече, истог дана, пристиже и бугарска војска да би наставила покрет за немачким јединицама које су отступале преко Јеловик Извора у правцу запада.<sup>203)</sup>

Десетог октобра читово књажевачко подручје било је ослобођено од војних снага немачког окупатора. Немачке управне власти

<sup>201)</sup> О успешној операцији црвене армије и НОВЈ у Источној Србији и бици за Зајечар говори се у књизи Београдска операција, дело колектива совјетских и југословенских аутора, Београд, 1964., 175—8.

<sup>202)</sup> Београдска операција, с. 179—80. Коришћени су подаци из докумената архива министарства одбране СССР иначе недоступне југословенским истраживачима.

У борби за Књажевац погинуло је око 12 црвеноармејаца и 1 борац НОВ.

<sup>203)</sup> Споменица, с. 57/8.

су још раније престале да функционишу, а квислиншке снаге биле су уништене знатно пре дефинитивног обрачуна са окупатором.

Изузимајући снаге окупатора, немачког, уз њега и бугарског, читаву квислиншку силу — четнике Косте Пећинца, Српску државну стражу, Љотићевце добровољце, белоемигрантске снаге, најзад најјачу квислиншку организацију — равногорско четништво, сатрле су снаге НОП после четири године ослободилачког рата на овом подручју. У принципу, без војне и материјалне помоћи са стране, НОП је савладао све квислиншке формације закључно крајем августа и почетком септембра, када су остаци четника нестали са подручја. Помоћ коју је НОВ примила под крај рата није била, нити је могла бити пресудна чак значајна за исход борбе са квислинзима. Напротив, укупна помоћ коју су квислинзи уживали чинила је основу опстанка квислиншких формација, које би далеко раније биле уништене да та потпора окупатора, па и западних савезника није била веома издашна.

Снаге НОП су, током четири године, водиле начелно низ сукцесивних офанзивних акција против окупатора и његовог система. Упркос снажној фашистичкој коалицији коју су чинили уз основну снагу немачког окупатора још бугарске окупационе снаге, затим квислинзи углавном домаћи националисти, ослободилачки покрет је успешно дејствовао везујући знатне окупаторске и квислиншке снаге. За дефинитивну победу над окупатором значајне су операције јединица црвене армије, које су, у садејству са НОВЈ, врло брзо и ефикасно десетковале немачке војне снаге у подручју и у потпуности га очистиле од непријатеља.

Закључно са десетим октобром читаво подручје било је ослобођено од окупатора тако да више није било никаквих услова за обнављањем квислиншко-окупаторског система. Снаге НОП на слободној територији представљале су искључиви фактор политичког деловања и утицаја.

### **Књажевачко подручје после ослобођења 10. октобра 1944.**

Крајем дана десетог октобра читаво подручје било је ослобођено што је истовремено значило крај рата на овом терену. Међутим, рат је настављен у осталим крајевима Југославије, а фронт се све више померао ка западу, где су у пуној офанзиви било удружене црвена армија и НОВЈ. Током октобра, поготово после ослобођења Књажевца, фронт се брзо удаљавао с обзиром на велики операцијски подухват Црвене армије и јединица НОВ према Београду. Са овог подручја, офанзива је настављена према бањском срезу и моравској комуникацији у ком правцу су оперисале трупе II и III украјинског фронта док је помоћ совјетских јединица у ослобађању Буцака, сврљишког краја и јужне Србије била незнатна. Тамо су операције против немачких група у отступању водиле снаге НОВ делимично помогнуте од јединица отечественофронтоске армије.

За прве дане после 10. октобра карактеристично је суфоришно родољубиво и антифашистичко расположење становништва села и града читавог подручја. Упркос свим ратним тешкоћама, немаштини и жртвама, које су биле огромне, становништво је прослављало ослобођење кроз песму и игру, узвицима и транспарентима, спонтаним и делимично организованим манифестацијама. Организованих приредби

односно светковина са културно - уметничким програмом било је нарочито много у Књажевцу, где је долазило и много сељака из околних села и читавог подручја. На бројним митинзима клицало се црвеној армији и НОВЈ, Титу и Стаљину, одавала пошта изгинулим борцима. Овај темпо је настављен до краја рата с извесним стишавањем да би, о појединим датумима, као што су ослобођење Београда, прослава дана Републике, те пад Берлина и капитулација фашистичке Немачке, народно расположење опет букнуло.

Одмах по ослобођењу приступило се, пре свега, отклањању постављених мина, скупљању разбацаног оружја, муниције и ратног материјала. У том послу нарочиту улогу су одиграле територијалне војно-позадинске команде са којом су мештани тесно сарађивали, те добровољно нудили и отклањали опасне предмете и настојали да поврате нормалан живот у подручје. Војно - позадинске команде у Књажевцу и Андрејевцу, који ће добити ново име по свом истакнутом првоборцу Милуну Минићу — Минићево, као и народноослободилачки одбори, чинили су знатне напоре у смислу регулација свеукупног живота сада у новим условима. Забрањивана су евентуална лична обрачунавања, становништво упућивано на ове органе народне власти, судства и управе, који су били у фази изградње, захтевано отварање свих трговачких и других продавница и предузимане друге мере у циљу снабдевења становништва. При војно-територијалним командама, потом народноослободилачким одборима образују се прве радне јединице, називане четима или батаљонима.<sup>204</sup> Ове су радиле на уклањању рушевина и чишћењу многих објеката, пре свега јавних зграда у Књажевцу.

Посебна пажња је поклањана рашчишћавању комуникација и њиховом оспособљавању за редован саобраћај. Новембра 1944. пројектована је железничка комуникација Зајечар — Аранђеловац — Књажевац — Ниш, а путеве, иначе, лоши, били су такође у употреби. Велики напори су улагани у обнову производње у рударству овога краја. Јесени 1944. обновљен је рад у угљенокопима Доброј Срећи код Вине и Подвису, док ће окно Тресибаба остати заувек затворено.

Под тешким условима ратне разорености земље и привредне замрлости, становништво подручја, на иницијативу органа власти и друштвено - политичких организација, мукотрпно обнавља основне привредне гране што је било услов егзистенције народа. Новостворена југословнска држава била је у рату са фашистичком Немачком, која је жилаво бранила интересе у овом делу Балкана, па су ти ратни напори отежали брзу и потпуну обнову привреде и укупног живота и на књажевачком подручју. Његова економска снага, иначе ратом уништена, као и жива сила, може се рећи биле су у потпуности ангажоване у даљем вођењу рата. Војно - територијалне команде током октобра, новембра и децембра врше мобилизацију становништва, која је на овом терену успешно извођена.<sup>205</sup>

<sup>204</sup> Источна Србија, с. 270-2.

<sup>205</sup> Према извештају политичког комесара XXV српске дивизије покрајинском комитету за Србију 12. XII општа мобилизација у зајечарском округу је проглашена 25. X, АС — ПКС — док. нерегистрован.

Нису познати случајеви пружања отпора мобилизацији или дезертерства од стране становника подручја.

Многе јавне установе релативно брзо обнављају или почињу са радом. Делало се у духу социјалстичких принципа, али су недостајали нови прописи и закони како би органи и институције ефикасно деловали. Већ половином октобра све школе, а нешто касније окружни и срески суд у Књажевцу, обнављају делатност, али на основним кроз НОВ насталим начелима и назорима новог социјалистичког система који се изграђивао и дограђивао до краја 1944. као и током 1945. године. При територијалним командама заглавског и тимочког среза током октобра и новембра радили су војни судови чији је главни посао био суђење народним непријатељима. Као народни непријатељи третирани су активни квислинзи, квислиншки и окупаторски сарадници, као и ратни добитници, представници грађанске класе.

Друштвено - политичке организације, готово све већ организоване и учвршћене још пре дефинитивног ослобођења 10. октобра, природно се и несметано разграђавају и омасовљују. Ово се у најмањој мери односи на авангардну политичку организацију — Комунистичку партију, која је, по одласку јединица НОВЈ, на терену имала релативно мали број чланова и ћелија. У рату је страдало много комуниста, како у НОВ тако и по логорима, те и у другим ратним приликама и неприликама.<sup>206</sup> Велики број чланова КП налазио се у јединицама армије нове Југославије удаљеним од свог подручја. Најзад критериј пријема у чланство Партије је био веома оштар да би после ослобођења био ублажен.<sup>207</sup> Срески комитети КПЈ за тимочки и заглавски срез наставили су са радом после 10. октобра у старом саставу, али се у методама рада, под релативно мирнодопским условима, много изменило. Тек 5. јануара 1945. Наталија Васиљевић бива повучена у Зајечар, а секретар комитета за тимочки срез постаје Вукашин Драгутиновић. СК заглавског среза доживљава знатну трансформацију 16. фебруара 1945. када се уместо једног комитета формирају два — градски комитет СКЈ надлежан за Књажевац и руднике Добру Срећу и Подвис (са насељем) и срески са надлежношћу за остали, рустикални део заглавског среза.<sup>208</sup> Половином априла ова два комитета се спајају у јединствен СК са секретаром Божином Јовановићем и члановима Видојком Јеремићем,<sup>209</sup> Никодијем Јевтићем, Миодрагом Милосављевићем, Момчилом Спасићем, Мишом Ковачевићем, Обреном Маринковићем и Драгославом Јовановићем. Сви ови комитети су, природно, деловали из градских центара срезова, као и ОК КПЈ чије је средиште било у Зајечару. Према извештају од 22. новембра 1945. ОК је тада имао 6 чланова — Живан Васиљевић, секретар, Драгољуб Радисављевић, Драгољуб Стевановић, Јанко Симеоновић и Мирко Бабић.<sup>210</sup> Постојао је и Пленум ОК од 12 чланова.<sup>211</sup>)

Пошто је највећи део активног мушког становништва био мобилисан природно је што су бројније партијске организације егзис-

<sup>206</sup> Популарни лекар из Књажевца Радивоје Савић је страдао у логору Дахау 25. II 1945.

<sup>207</sup> Уз то критеријуми су унеколико мењани. После ослобођења у Партију улазе и људи без запаженијег учешћа у НОР.

<sup>208</sup> Реконструкције. . . с. 12.

<sup>209</sup> После бегства из логора Хармакли В. Јеремић са десетак другова укључује се у једну грчку партизанску јединицу у којој је обављао функцију политичког комесара, да би се потом пребацио у ослобођени Књажевац.

<sup>210</sup> ОК —ПК-у 22. XI, АС — ПКС — док. нерегистрован.

<sup>211</sup> Страхинца Поповић: Први послератни извештај окружног комитета КПЈ — Зајечар партијском комитету КПЈ за Србију, Развитак, 1978, 2, с. 50.

гирале у војним - оперативним и територијалним јединицама. У војно-територијалној команди у Књажевцу према извештају среског комитета заглавског среза ОК од 30. новембра 1944. било је свега 21 члан и 9 кандидата КПЈ „повезаних у пет јединица“. Ван ове команде у самом граду биле су три партијске јединице, а у срезу таквих јединица (хелија) било је у Равни са 3 члана и један за Ргоште и Подвис од 4 члана. Поред тога организована су била два члана у Орешцу, а у Валевцу, по једна у Васиљу, Штипину, Радичевцу и Балановцу. У срезу су радили још два члана и 3 кандидата Партија — по један у Шуман - Тополи, Трговишту и Доњој Каменици.<sup>212</sup> Број чланова и организација се како у заглавском тако и тимочком срезу из седмице у седмицу повећавао. У начелу састанци ових партијских јединица се одржавали два пута седмично, а комунисти су расправљали о задацима пред њим постављеним, те могућностима за њихово реализовање. Видан је висок степен свести, ангажованости и заинтересованости за друштвене проблеме на рачун сопствених у овом периоду обнове земље и изградње новог социјалистичког система.

Најспорије је текао развој друштвено - политичких организација у Будаку. Из кореспонденције ОК КПЈ пиротског округа запажа се да овај мали регион има више-мање периферан значај.<sup>213</sup> Тим пре што је НОП у пиротском крају све до ове јесени, до ослобођења био више усмерен на снаге покрета према југу и југозападу. Мање деловало на територији ослобођеног Будака, слабо повезаног са Пиротом и нишавском комучијацијом. Интересантно је писмо пиротског ОК КПЈ ПК-у од 16. децембра 1944. где се констатује: „У задње време услед великог порстранства среза били смо приморани да од две другарице које су распоређене за учитељице и 1 друга створимо поверенство за један крај овог среза који се зове Будак. Тај крај се осећа потпуно самосталан од Пирота и народ изражава жељу да створи посебан срез. У тај срез ушле би 8 досадашње општине. Ми смо народу рекли да ће ту ствар моћи да реши само претседништво АСНОС-а. Ми смо поверенство ипак створили ради лакшег рада а и ради специјалних прилика у том крају, јер су ту до скоро владали Дражићевци. Последње село тога среза удаљено је од Пирота 60 км.<sup>214</sup> Оцена о доскорашњој влади четника је претерана, а видне су субјектне тешкоће рада друштвено - политичких организација на тлу овог малог региона који је географски и друштвено - економски гравитирао претежно према зајечарском округу и заглавском срезу, као и Књажевцу као најближем градском средишту.

У заглавском и тимочком срезу организација СКОЈ се форсирано развија и јача. У Књажевцу је 12. 13. или 14. октобра образован срески комитет заглавског среза са секретаром Драгојлом Милићем гимназијалцем из Књажевца, те члановима Мишом Ковачевићем, Видинком Божић, Великом Петровић, Радивојем Миленковићем и Савом Милинковићем. До краја новембра 1944. скојевске организације се формирају у већини села заглавског среза, као и у свим селима тимочког среза изузев Мањинца.<sup>215</sup>

<sup>212</sup> АС — ОКЗ-а — 112

<sup>213</sup> „Одреди су расформиран и од њих појачане страже и створена потерна одељења“ јавља ПК-у ОК КПЈ за Пирот 19. XI 1944. АС — ПКС — 680.

<sup>214</sup> АС — ПКС — 690.

<sup>215</sup> Реконструкција. . . , с. 19.

Организација УСАОС веома брзо успева да захвати читаву омладинску масу заглавског и тимочког среза. До средине новембра у заглавском срезу је организована омладина у 42 села, до краја тог месеца формирано је још 6 сеоских одбора УСАОС, тако да ових није било само у 13 мањих насеља. У тимочком срезу само једно село није имало одбор УСАОС да би негде крајем 1945. свако насеље заглавског и тимочког среза имало читаву омладину организовану у УСАОС са месним руководећим одбором. У тимочком срезу је наставио делатност срески одбор УСАОС формиран још пре коначног ослобођења док је за заглавски срез изабран одбор крајем октобра у Књажевцу.<sup>216</sup>)

Слично, веома брзим темпом развијала се масовна фронтowska организација ЈНОФ, као универзална организација начелно свих социјалистичких грађана. У Андрејевцу је 29. новембра на митингу изабран срески одбор ЈНОФ, а тих дана у Књажевцу образован одбор заглавског среза. До почетка децембра 1944. образовани су одбори ове организације у свим насељима заглавског и тимочког среза.

Нагло се развијала и антифашистичка женска организација. Вероватно одмах после 10 октобра у Књажевцу је изабран градски одбор АФЖ, а у Андрејевцу срески одбор тимочког среза. Почетком новембра на среској конференцији АФЖ у Књажевцу изабран је срески одбор заглавског среза<sup>215\*</sup>. До средине октобра у тимочком срезу су формирани месни одбори АФЖ у Јелашници, Дебелици, Трновцу, Дреновцу, Новом Кориту, а ускоро у осталим селима. У заглавском срезу је до средине новембра 1944. билооформљено оваквих одбора у 51 селу, а у другој половини новембра у још 8 насеља. Тако су само два села остала без организованог рада пре краја новембра 1944. у заглавском срезу.

Главна форма рада организације АФЖ састојала се у организованој помоћи војним јединицама. Заглавски одбор АФЖ је послао „прву помоћ друговима на фронту“ у другој половини новембра 1944. која се састојала у вуненој одећи, чарапама, шаловима, рукавицама, џемперима и другим предметима.<sup>216\*</sup> Помоћ НОВ, као и породицама сиромашних и палих бораца указивала је и организација Црвеног крста, кроз организоване акције, као што је „недеља Црвеног крста“, са организованим приредбама и слично. Крајем новембра 1944. у заглавском срезу, у 26 насеља били су оформљени одбори Црвеног крста.

Одмах после коначног ослобођења — 10. октобра дограђен је систем народне власти оснивањем народноослободилачких одбора у сваком месту. Овакви одбори су формирани и на тлу Буцака, прво у Кални 12. октобра, а потом у другим селима. Ти месни и општински НОО били су подређени среском и окружном народноослободилачком одбору нишавског среза односно пиротског округа. У зајечарском округу иницијативни окружни НОО уз помоћ друштвено - политичких ор-

<sup>216</sup> Чланови одбора су били Драгољо Милић (претседник), Миша Ковачевић (секретар), Видинка Божић, Радивоје Стојановић, Сава Милинковић, Иванка Петровић, Живка Стојановић, Босиљка Васић, Вера Златковић и Александар Величковић Ера; реконструкције. . . , с. 20.

Други конгрес УСАОС одржан је у Београду средином новембра 1944. а у његовом раду је учествовало неколико делегата заглавског и тимочког среза.

<sup>215\*</sup> Председник градског одбора била је Мара Живановић из Књажевца, среског одбора тимочког среза Зорка Маринковић, а одбора заглавског среза Борка Златковић, Реконструкција. . . , с. 25.

<sup>216\*</sup> СК Књажевац — ОК-у КПЈ Зајечар 30. XI, АС — ОКЗ-а — 112.

ганизација округа прерастао је у окружни одбор. На скупштини окружног НОО у Зајечару 28. октобра изабран је окружни одбор власти са Војиславом Јеленковићем као председником.<sup>217</sup>

На оснивачкој скупштини антифашистичког народног ослобођења Србије 9 — 12. новембра 1944. било је 8 делегата са књажевачког подручја. За посланике у АСНОС изабрана су два представника са ове територије, а у АВНОЈ на III заседању учествовао је у раду Видоје Пешић из Јелаšнице.

После формирања одбора власти ови су временом све више јачали и разграђавали се. Постојала је велика потреба за обављањем разних послова који су по својој природи дељени на одређене секторе. Број тих сектора при среским НОО био је већи у већим срезovima као што је то случај са среским одбором у Књажевцу. Најважнији сектори били су привреда, унутрашњи послови, просвета и здравство, затим трговина, рударство, финансије итд. Ове јесени 1944. су образоване јединице Народне милиције и органи Одељења за заштиту народа (ОЗН).<sup>218</sup>

Образоване су многе организационе јединице више друштвено-политичких организација, односно институција. На ослобођеном подручју врло рано је формирана пионирска организација, док су раднички синдикати почели да се организују тек од јануара 1945.

У духу општих тенденција друштва тога времена, јесени и зиме 1944/45. године извршен је низ популарних акција с циљем обнављања земље и њене даље изградње на новим основама. Једна од првих великих радних акција југословенског значаја уопште била је сеча дрвета на Црном Врху и градње пруге у рејону Бора. На иницијативу Главног одбора УСАОС да градове ваља снабдети огревом отпочело је формирање омладинских радних бригада по окрузима Србије. У акцији градње пруге и сече дрвета учествовала је бригада зајечарског округа од 283 омладинаца и омладинки од којих је 70 било из заглавског и тимочког среза.<sup>219</sup> Ова акција, која је трајала од јануара до априла 1945., са читавим својим радним и културно - васпитним програмом, само је једна од манифестација радног елана и патриотске настројености омладине у овом за изградњу социјализма преломном временском периоду.

Читав овај период, прецизно од 11. октобра 1944. до 9. односно 15. маја 1945. на територији књажевачког подручја одликује се, у оквирима ослобођене Србије, релативно убрзаним процесом обнављања привредне егзистенције и општег лика овог региона, као и форсираном изградњом новог социјалистичког институционалног система и одговарајућих социјалних односа. Будући да је народноослободилачки рат у Југославији још био у току историјски развој ослобођеног дела земље и, конкретно, књажевачког подручја, био је у узрочној вези са ситуацијом на Сремском, и Босанском фронту, као и другим поприштима борбе до крајњих граница југословенског простора. Веза тзв. позадине са фронтом биле су толике да је коначан успех НОР-а добрим делом зависио од стања у ослобођеним крајевима какво је било и ово подручје.

<sup>217</sup> ОК Зајечар — Љубинки Милосављевић 28. X, АС — ПКС — док. нерегистрован.

<sup>218</sup> Источна Србија, с. 274-9.

<sup>219</sup> Раде Панајотовић: Активност омладине округа Зајечар у 1945. години, Развитак, 1975. 6, с. 36-8.

## Војне јединице књажевачког подручја у задњим фазама НОР-а

По ослобођењу Књажевца и целог подручја 10. октобра 1944. рат је несмањеном жестином настављен у суседним крајевима Србије. Општи правац кретања јединица II и III украјинског фронта био је усмерен према Морави, на југу до линија Књажевац — Соко Бања — Алексинац. Јужно од ове линије дејствовале су јединице НОВ и ПОЈ у садејству са снагама бугарске армије Отечественог фронта. Тако је Буџак, опет, за разлику од заглавско - тимочког подручја, био ослобођен војним снагама нове Југославије и Бугарске, а не акцијом црвене армије.

Делови бугарске дивизије II армије посевши Буџак заузимају 11. октобра Јаловик Извор да би наставиле операције према Сврљигу и Нишу.<sup>220</sup> У операцијама између Ниша и Књажевца учествовала је са доста успеха 45. српска дивизија XIV корпуса. Она је узела учешћа у тзв. Нишкој операцији која се завршила ослобођењем важног градског и саобраћајног центра на југу Србије. Половином октобра 23. и 25. дивизија су успешно судјествовале са трупама II украјинског фронта. Дејствујући претежно у позадини немачког одбрамбеног блока оне су отежавале маневар немачким јединицама даноноћно их узнемиравајући сукцесивним нападима у Поречу, горњом Пеку, те рејону Бора и Хомоља. Дводневна битка на Дели-Јовану донела је доста губитака на обе стране, после чега 23. дивизија не успева да задржи извлачење I немачке брдске дивизије према Пожаревцу и Београду. Наредбом Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 10. октобра, 23. и 25. потом и 45. дивизија су упућене у правцу главног града где се предочавала велика битка. Читав XIV корпус је учествовао у великој Београдској операцији, а 23. дивизија је оперисала са источне стране, на сектору између Гроцке и Авале, 17 — 19. октобра. После ослобођења Београда Врховни командант НОВЈ је изразио писмену захвалност 23. српској ударној дивизији.<sup>221</sup>

По окончању Београдске операције 20. октобра 1944. XIV корпус је упућен у рејон Крагујевца који је тих дана био ослобођен. У оквир 23. дивизије поред IX, VII и XIV бригаде 27. октобра у Крагујевцу ушла је и I југословенска бригада формирана у СССР, а пребачена на овај терен преко Крајине. Крајем октобра већи део Србије био је ослобођен, док су немачке снаге са остацима четничких јединица држале Западну Србију, западно од Краљева. У питању су делови четничких јединица из појединих региона Србије. Са књажевачког подручја није било никаквих четничких јединица у отступању. Пошто су све четничке јединице и органи на подручју били уништени, још пре коначног ослобођења у отступању, односно бекству, налазили су само поједини активни четници — злочинци, који су се спасавали заједно са својим командантом Божом Миладиновићем.

Крајем октобра 1944. почиње масовна мобилизација у подручју. Нови борци су слати у 23. и 25. дивизију, али и друге јединице НОВ. Само мањи део је распоређен по јединицама при војно - територијалним командама. Мали број политичких активиста је задржан на одговорним местима у подручју, где је, из IX бригаде, враћен један број припадника КП и СКОЈ-а. Са територије Буџака, као и чи-

<sup>220</sup> Ослободилачки рат народа Југославије, II, с. 306.

тавог нишавског среза људство је мобилисано за 25. 27. бригаду 46. дивизије. Мањи део бораца ушао је уз састав 22. српске дивизије.<sup>221</sup> У принципу мобилисани су сви мушкарци годишта од 1909 до 1926. Прилив у војне јединице био је тако велики да је стално био присутан проблем наоружања и опреме нових војника. Као илустрација ваља навести податке из писма помоћника политичког комесара 14. бригаде ПК-у од 1. децембра 1944. Говори се о већим губицима у фронтској борби на коју „наши борци нису навикнути“. . . нити потребно опремљени против много јачег и боље наоружаног противника“. Од септембра до децембра 1944. бригада је нарасла на 1000 — 1200 бораца, а нових 2000 људи још није укључено у састав ове јединице. „Старих бораца је остало врло мало“, констатује аутор извештаја, свакако под пресијом и чињенице да је постотак старих партизана природно мали у маси новомобилисаног људства.<sup>223</sup>

Мобилизацијом до краја 1944. године знатно је измењена структура војно - оперативних јединица. Прослављена Девета бригада слањем кадрова у друге војне јединице и органе, пријемом бораца на терену вођених операција, који се непрекидно мењао, као и губицима у низу борби, мењала је своју кадровску структуру. Сличан је случај са другим јединицама НОВЈ које више немају изразитији локални карактер. У наведеном смислу је теже пратити удео бораца са територије књажевачког подручја будући да је њих било у многим војним јединицама армије нове Југославије.<sup>224</sup>

Крајем новембра 23. дивизија је посела борбене положаје око Чачка, а после тога уследили су жестоки окршаји против добро утврђеног непријатеља. Код Праљана, у селу Мијаковац, погинуо је Бранко Милошевић Металац 6. новембра. Тек после једномесечних борби ослобођено је подручје Чачка чиме су сломљене непријатељске позиције у Западној Србији. Потом је 23. дивизија упућена према Дрини да би код Љубовије очистила десту обалу Дрине и припремила стварање мостобрана у Источној Босни. Крајем године Девета бригада и друге јединице Двадесеттреће и садејствујући јој дивизија, пребродивши набујалу Дрину, продиру у североисточну Босну. Ове војне снаге, у саставу Друге југословенске армије, у јануару и фебруару, воде низ крвавих борби на подручју Зворника и Брчког. Потом се воде исцрпљујуће борбе у ширем рејону Тузле, према Добоју. Половином априла 23. дивизија форсира Босну да би у бржем напредовању прешла Врбас, и преко Приједора избила на Уну. Крајем априла продира у Банију, а почетком маја води борбе против немачко - усташких снага западно од Загреба.<sup>225</sup> Иако је Немачка формално капитулирала 9. маја, после великог славља на Дан победе у ослобођеним крајевима Југославије, НОВ са бор-

<sup>221</sup> Према књизи Источна Србија, с. 267.

<sup>222</sup> АС — МОКПт — 14, с. 72.

<sup>223</sup> АС — ПКС — док. нерегистрован.

<sup>224</sup> Није могућно утврдити у којим су све јединицама НОВЈ борили људи из овог подручја. После бекства из нишког логора септембра 1944. један од руководиоца НОП-а у књажевачком подручју Светислав Миленковић Тиса са групом другова се укључио у 20. бригаду у својству политичког комесара.

<sup>225</sup> Ове борбе је добрим делом захватио Иван Цина Глигоријевић у књизи — Девета бригада.

цима из књажевачког подручја није окончала ратна дејства. Тек је половином маја завршен овај страшни рат који је до последњег дана захтевао жртве и са овог подручја. Задње ратне окршаје јединице 23. дивизије имале су у рејону Брежица, у Словеначкој Посавини.

Главна друштвена снага до краја народноослободилачког рата и у војно-оперативним јединицама била је организација КПЈ. У свим војним јединицама активно су радиле партијске ћелије, као и активи СКОЈ-а. У дивизијама је редовно деловао комитет, на челу партијске организације у бригадама и батаљонима стајала су руководства, а у свакој чети функционисале су ћелије, којих је редовно било при сваком штабу.<sup>226)</sup> Руковођење војним јединицама није препуштено искључиво командантима већ је у општем дејству и животу сваке војне организационе јединице одлучујућу улогу имала партијска организација.

Коначним ослобођењем читаве земље завршене су све фазе рата кроз које је прошао народ овог подручја. Стицајем околности међу првим крајевима који су доживели дефинитивно ослобођење био је и овај регион. Тако је ова задња фаза рата до коначног ослобођења западних крајева Југославије потрајала релативно дуго — више од седам месеци. У том периоду народ Тимока, Заглавка и Буцака, између Андрејевца и Ћуштице, те Балинца и Скробнице, с једне стране је обнављао и изграђивао своју земљу, а с друге, био у пуној мери ангажован у крвавом рату до потпуног ослобођења задњих југословенских територија које је држао фашистички окупатор. У том смислу су напори и жртве становништва подручја биле таквих размера да је то тешко сагледати у потпуности.

### Х Х Х

Велики светски рат, као и народноослободилачки рат југословенских народа и народности у трајању од 1941. до 1944/5. године манифестовао се на књажевачком подручју у својим битним елементима и карактеристикама. На овом невеликом простору од свега 1.200 км<sup>2</sup> скоро 60.000 душа у 85 насеља издржало је све страхоте једног изузетно разорног четворогодишњег рата активно учествујући у њему.

Народноослободилачки покрет настао је и развијао се на овом терену сходно постојећим приликама, народном расположењу и организованој акцији Комунистичке партије Југославије. Напоредо са народима Србије и Југославије становништво овог подручја дало је свој допринос великој борби против фашистичко-националистичке коалиције у овом делу света. Да то није била само борба против окупатора за ослобођење земље јасно се види током читаве НОБ на тлу подручја. Кроз низ акција и општих подухвата снага покрета видна је тенденција стварања новог друштвеног, политичког и економског система који је дограђиван после дефинитивног изгањања окупатора са ове територије.

<sup>226)</sup> Пом. политкома XIV бригаде — ПК-у 1. XII 1944., извештај о раду партијске организације VIII бригаде, АС — ПКС — док. нерегистровани.

Књажевачко подручје није било терен прве устаничке пушке југословенског НОР-а, али се на њему покрет до свог рађања развијао успешно, поступно и у континуитету током сваке ратне године. НОП је ту имао својих већих успеха и повремених осека што је природно за свако подручје и поприште рата у Југославији. Међутим, карактеристику ослободилачког рата на овом терену чини његова константност уз релативно невелике осцилације интензитета те борбе. Подручје никада током рата није остало без својих војних ефективних снага и територијалне организације једног добро организованог покрета. У том смислу сматрамо ефекте НОБ-е на овој територији, за постојеће прилике, знатним.

НОП се неједнако развијао у разним деловима подручја зависно од објективне ситуације, као и субјективних активних чинилаца. Будак, као део пиротског среза у том времену, имао је другачији положај у односу на већи део књажевачког подручја са заглавским и већим делом тимочког среза. Приликом распарчавања Краљевине Југославије, непосредно после њеног пада, ова регионална целина је, сходно концепцији окупатора, издељена на два дела од којих је један прикључен фашистичкој Бугарској, а други, већи, улази у оквир немачке окупационе зоне, односно квислиншке Недићеве »државе«. По истој међи подручје је подељено између два партијска округа, зајечарски и пиротски (раније нишког, па врањског). Разумљиво да су ове околности имале утицаја, у одређеној мери негативног, на темпо развоја покрета.

НОП је дубоко прожео читаво становништво и његов највећи део привукао на своју страну, с тим што је удео људи у НОБ био степенасто различит од интимног опредељења до веома активног деловања. Највише су били укључени радни слојеви становништва села и вароши, поготову економски развијених средина подручја у којој социјална издиференцираност, ипак, није била нарочито развијена. С друге стране лумпен-пролетаријат, ниско продуктиван и социјално заостао, био је великим делом подобан за регрутовање у квислиншке формације руковођене од припадника грађанско буржоаске класе. Поред фактора класног положаја поробљених и експлоатисаних радних маса елемент друштвене и социјално-политичке свести, њиховог нивоа такође је значајан чинилац за поларизацију становништва у народноослободилачкој борби.

Примарни чинилац у ослободилачком рату књажевачког подручја до његовог победоносног краја била је организација Комунистичке партије. Успешно деловање теренских организација КПЈ, надлежних комитета среских и окружних, пре свега Окружног комитета за Зајечар и Среског комитета за заглавски и тимочки срез, који су поступали у складу са инструкцијама Покрајинског комитета за Србију и ЦК КПЈ, имао је за резултат ангажовање широких друштвених слојева овог подручја у НОП. Активност КПЈ јесте битан фактор покретања и развоја јединственог југословенског НОП и револуције, који су у овом делу земље испољавали запажене манифестације. Основне компоненте и квалитети револуције југословенских народа и народности, те сав комплекс крупних збивања народноослободилачког рата изражени су у одређеној мери на овом релативно малом територијалном појасу у источном делу југословенског простора.

**DRAGOLJUB PETROVIC**

**LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE ET LA RÉVOLUTION  
DANS LA RÉGION DE KNJAŽEVAC EN 1943—45**

**R é s u m é**

Le Mouvement de Libération Nationale dans la région de Knjaževac qui embrasse le territoire de peu d'étendue de l'ancien arrondissement le long de la frontière bulgare, a continué à se développer au cours de l'année 1943. Après le reflux de la Lutte pour la Libération Nationale vers la fin de 1942 le mouvement se raffermît lentement aux mois d'hiver et au début du printemps de l'année 1943. Vers la fin du printemps, lorsque furent tenues deux conférences du Parti du département de Zaječar — sur le terrain et dans le détachement, le Mouvement de Libération Nationale se consolide au point de vue de l'organisation. L'activité du mouvement en été de l'année 1943 a été très marquée et le bataillon de Timok représentait l'unité régulière de l'Armée de Libération Nationale de Yougoslavie, fondée première en Serbie.

A partir de l'automne 1943 le mouvement était engagé surtout dans la lutte contre le mouvement des četniks de Ravna Gora qui y avait pris racine assez tard. Sous les conditions spécifiques de la terreur des četniks, les forces militaires de la région de Knjaževac abandonnent provisoirement leur territoire et développent leurs actions sur le territoire libre de Toplica et de Jablanica dans la Serbie du Sud depuis le mois de janvier jusqu'au mois de mai 1944. Bien organisée, la IX<sup>e</sup> brigade rentre sur le terrain de la région de Timočka Krajina dont la partie méridionale est constituée par le territoire de Knjaževac. En été 1944 les forces de četniks et des autres quislings sur ce territoire ont été complètement mises en déroute, et les formes organisationnelles du Mouvement de Libération Nationale assument des proportions imposantes. Les forces de l'Armée de Libération Nationale ont libéré ce territoire au mois de septembre, mais la libération définitive par les unités de l'Armée Rouge et celles de l'Armée de Libération Nationale de Yougoslavie en coopération n'eut lieu que le 10 octobre.

Le peuple de la région de Knjaževac a pris part à la libération définitive du territoire yougoslave jusqu'à la fin de la guerre au mois de mai 1945. Dans cette dernière phase de la guerre, la contribution du peuple de cette région, engagé dans les différentes formes de la Lutte de Libération Nationale et de la reconstruction du pays était aussi importante.